S|0
294.5925
P.985, L.V

श्रीगणेशायनमः श्रीपांडुरंगमानम्यपितरौचगुरूनबुधान् श्रीश्रीधरीयटीकायाव्याख्यांकुर्वेश्रुतिसूक्तनेः १ गुणालंबेति गुणानामालंब
उआश्रयणं यस्यांसानिर्गुणमवधिःपर्यवसानंबोध्यं यत्रयथास्यात्तथापावेदकर्तृकाक्तिः साअत्रवर्ण्यतइत्यर्थः १ २ स्वीयानांछात्राणांनिबं
धंनवर्शाक्तनः ३ श्रीमदिति पूर्वैष्टीकाकारैः सन्निवेशितंव्याख्यानं तैरुपस्पृष्टंकिंचि द्व्याख्यानं विशेषतस्तत्ववशिष्टं विस्तार्यतइत्यर्थः केषांचित्
सारभोजिनामुच्छिष्टंपामरैः संगृह्यतइत्यर्थान्तरं स्वगर्वाभावद्योतकंस्पष्टं ४ इतिश्रीधरकृत श्लोकचतुष्टयव्याख्या अथपरीक्षित्प्रश्नटी
काव्याख्या स्वतःप्रमाणभूतानां वेदानामितिसन्नामित्यस्यार्थः वेदानांस्वतः प्रामाण्येहेतुः अप्रामाण्यकारणरहितानामिति पौरुषवाक्येप्रमा
माण्यकारणंभ्रमप्रमादादिपुरुषदोषाः अपौरुषेयेवेदेतदसंभवात्स्वतः प्रामाण्यंपौरुषवाक्यानां मूलप्रमाणाधीनंपरतःप्रामाण्यमितिभा

समाप्तांनितमेनारायणनारदवादतः वेदैःस्तुतिर्गुणालंबानिर्गुणावधिवर्ण्यते १ वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्या
स्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे २ संप्रदायविशुद्ध्यर्थंस्वीयनिर्बंधयंत्रितः श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यांकरिष्यामियथामति ३ श्रीम
द्भागवतंपूर्वैःसारतःसन्निवेशितं मयातुतदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते ४ पूर्वाध्यायांते एवंस्वभक्तयोराजन् भगवान् भक्तभक्तिः

परीक्षिदुवाच ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेगुणवृत्तयः

मान्उषित्वादिश्यमन्मार्गंपुनर्द्वारवतीमगात् इत्यत्रसन्मार्गंसनातस्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानांमार्गंब्रह्म
परत्वमुपदिश्यभगवानगादित्युक्तं तत्रवेदानांब्रह्मपरत्वमघटमानंमन्वानः पृच्छतिब्रह्मन्निति तत्रतावन्मुख्यालक्षणागुणभेदेन
त्रिधाशब्दप्रवृत्तिःमुख्यापरूढियोगभेदेनद्विधारूढिश्चस्वरूपेणजात्यागुणेनवानिर्देशार्हेवस्तुनिसंज्ञासंज्ञिसंकेतेनप्रवर्ततेयथाडित्थःगौः
वः शब्दानांकेनापिप्रकारेणब्रह्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवतीतिवक्तुंशब्दप्रवृत्तिप्रकारान्परिगणयति तत्रतावदिति शब्दस्यप्रवृत्तिर्बोधनानुकू
लव्यापार संज्ञासंज्ञिनोःशब्दार्थयोःसंकेत अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपस्तेनरूढिः प्रवर्तते गोशुक्लादिपदेईश्वरसं
केतः सिद्धएव डित्थाद्याधुनिकसंज्ञास्वपिदेवदत्तादीनांसंज्ञाकर्तॄणामिच्छायाईश्वरेच्छाधीनत्वादीश्वरेच्छारूपत्वंस्वरूपेणनिर्देशार्ह
वस्तुवाचकंरूढशब्दमुदाहरतिडित्थइति अयंसंज्ञाशब्दःकस्यचित्पिंडमात्रस्यवाचकोनतुजातिगुणविशिष्टस्य एवमेकव्यक्तिवाचकाः का
लाकाशादिशब्दा अपिस्वरूपरूढोदाहरणं व्यर्थंयत्नकालत्वादिजातेरभावात्कालाकाशादिपदेनगुणाभिधानासंभवाच्चजातिगुणरूढ
त्वानुपपत्तेः गौरिति जातिरूढोयं गोपदस्यगोत्वजातिविशिष्टवाचकत्वात्

3721

शुक्लइति अत्रपटादिविशेष्यमध्याहार्यं तेनगुणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वान्गुणरूढत्वं यत्तुगुणेशुक्लादयःपुंसिगुणिलिंगास्तुतद्वतीत्याद्यनुसारेणपटेशुक्लोगुणइतिप्रयोगस्तत्रशुक्लपदस्यजातिरूढत्वमेव तत्रशुक्लादिपदस्यरूपत्वव्याप्यशुक्लत्वाद्यवांतरजातिविशिष्टवस्तुवाचकत्वात् योगास्यमुख्याभेदस्यलक्षणादिज्ञानसापेक्षत्वा लक्षणागुणवृत्तीतावल्लक्षयति लक्षणाचेत्यादि तेनैवसंकेतेन संज्ञासंज्ञिसंकेतेनस्वरूपादिनिधानिर्देशार्हवस्तुविषयकेनप्रतिपादितार्थसंबंधिनिप्रवृत्तिर्लक्षणा गंगायांघोषइत्यत्रगंगापदेनगंगाविष्णुपदीजह्नुतनयेतिकोशाज्जान्हवीसंज्ञात्वात्स्वरूपरूढेनप्रतिपादितजान्हवीप्रवाहसंबंधितीरंबोध्यते नद्यांघोषोगंभीरायांघोषइत्यादौजातिगुणरूढिभ्यामभिहितार्थसंबंधितिरेलक्षणोक्ता अभिहितार्थलक्षितेति त्रिविधसंकेतेनोक्तोयःसिंहादिपशुविशेषरूपोर्थस्तत्रलक्षितायेशौर्यक्रौर्यादिगुणास्तद्युक्तेदेवदत्तादौतत्सदृशोसिंहादिसदृशेप्रवृत्तिर्गौणीत्यर्थः तद्गुणयुक्तेतत्सादृश्यानियशुक्लइतिलक्षणाचतेनैवसंकेतेनाभिहितार्थसंबंधिनी यथागंगायांघोषइति गौणीचाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्तेतत्सदृशे यथासिंहोदेवदत्तइति यथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेति योगवृत्तिरुक्तएत

कथंचरंतिश्रुतयःसाक्षात्सदसतःपरे १

त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वायोगेन यथापंकजम् ७ ५ ५ ५ मात्युनस्तत्सदृशाइत्युक्तिः क्वचिद्वायाकाशादिकारणगुणानां शब्दादीनांवायुतेजआदिकार्येषु योगेपितत्सादृश्याप्रतीतेः सिंहोदेवदत्तइत्यत्रजातिरूढयाभिहितार्थलक्षितगुणयोगः आकाशआत्मेत्यत्र स्वरूपरूढोक्ताकाशलक्षितसर्वगतत्वासंगत्वादिगुणयोगः पिकशब्दोमधुरः काकशब्दःकटुरित्यादौमधुरादिशब्दैर्गुणरूढैर्लक्षितप्रियत्वाप्रियत्वादिगुणयोगइत्युभयत्रगौणीत्वमूह्यं अभिधेयेति अभिधेयंगंगादिपदवाच्यंप्रवाहादितेनाविनाभूतेनित्यसंबद्धेतीरादौगंगादिपदस्ययाप्रवृत्तिः सालक्षणोच्यतेइष्टेत्यर्थः सिंहादिरूपे अभिधेयेलक्ष्यमाणायेगुणाः शौर्यादयस्तैर्योगात्संबंधात् याप्रवृत्तिस्तत्रवृत्तेर्गौणताइष्टातत्रगौणीवृत्तिरित्यर्थः मुख्यायाद्वितीयंभेदंयोगमाह योगेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वायोगेनेतिवापदघटितपाठः यथाचरूढिलक्षणागौणीतित्रितयात्मकप्रवृत्तिप्रतिपादितयोःपदार्थयोर्योगेनयोगः अथवाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयोगः इत्थंयोगस्यचातुर्विध्यंतत्रपंकजमित्यत्ररूढित्रयात्पंकेतिजेतिपदाभ्यांप्रतिपादितयोःकर्दमजनिपदार्थयोः कर्दमोपादानकजनिकर्तृत्वरूपेणयोगात्संकजपदंतामरसेयौगिकं ७

एवंमहादेवइत्यत्रमहत्पददेवपदाभ्यांरूढ्याप्रतिपादितयोर्महत्त्वदेवत्वयोः शिवेयोगान्महादेवपदंशिवेयौगिकं एवमुक्तमपुरुषराजपुरुषादिपदेषूह्यं औपगवः पाचकइत्यत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयोगः औपगवेउपगोरपत्यमित्यपत्यार्थे अण्प्रत्ययस्तद्धितः पाचकेपचधातोः कृत्प्रत्ययोण्वुल् उपगुसंबंध्यपत्यत्वपाककर्तृत्वरूपेणप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयौगिकत्वं आदिपदेनलक्षणागौणीवृत्तिभ्यांबोधितपदार्थयोर्योगोदाहरणद्वयंगृह्यते तत्रनीलरक्तोघटइतिलक्षणाप्रतिपादितपदार्थयोर्योगोन्यायमतेनीलादिपदानांद्रव्येलाक्षणिकत्वात् तथाचनीलश्चासौरक्तश्चेतिविग्रहेसमासेचसतिलक्षणयानीलरक्तगुणविशिष्टद्रव्यपदार्थयोर्नीलविशिष्टाभिन्नरक्तविशिष्टमित्येवंकर्मधारयसमासेनयोगोक्तेर्लक्षणाबोधितपदार्थयोर्योगेनयोगइत्यस्यसंभवत्येनदुदाहरणं शुक्लनीलादिशब्दागुणेनहृतिचरूढाइतिमतेतुखड्गशूलोहंतीत्युदाहरणं अत्रपदैःप्रवेशयेत्यादौयष्टिधरेलक्षणायत्खड्गशूलपदयोस्तद्धारकेलक्षणा तथाचखड्गश्चासौशूलश्चेतिविग्रहेकर्मधारयेणखड्गधराभिन्नःशूलधरोहंतीत्यर्थेनलक्षणाबोधितपदार्थयोर्योगोदाहरणं सिंहाग्निर्माण

औपगवःपाचकइत्यादि तत्रतावद्ब्रह्मणिरूढिवृत्तिर्नसंभवतीत्याह साक्षात्कथंचरंतीति तत्रहेतुः अनिर्देश्य अभिर्देश्यत्वेपिहेतुंवदन्गुणवृत्तिंनिराकरोति निर्गुणंगुणवृत्त्यइति गुणैर्वर्तमानाअपिनिर्गुणंकथंचरंतीत्यर्थः निर्गुणत्वेचहेतुंवदन्लक्षणायोगंचनिराकरोति सदसतःपरइति कार्यकारणाभ्यांपरस्मिन्नसंगेकेनचिदपिसंबं-धाभावान्नलक्षणायोगवृत्तीसंभवत इत्यर्थः एवंपदार्थत्वायोगादपदार्थस्यचवाक्यार्थत्वायोगान्नश्रुतिगोचरत्वंब्रह्मणइत्यभिप्रायः १

वकःइतिगौणीबोधितपदार्थयोर्योगे अत्रहिसिंहश्चासावग्निश्चेतिविग्रहेकर्मधारयसमासेनसिंहवच्छौर्यादिगुणवदभिन्नोग्निवत्तेजस्वित्वादिगुणविशिष्टइत्यर्थाद्गौणीवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोर्योगेनयोगइत्यस्योदाहरणमिदं रूढिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेने

तिवापदरहितःपाठःसोतिक्लिष्टत्वादुपेक्षितः अनिर्देश्यत्वेपिहेतुं

वदन्निति ननुनिर्गुणत्वस्यानिर्देश्यत्वेहेतुत्वमनुपपन्नं निर्गुणानामपिगुणकर्मादीनांजात्यादिनानिर्देशप्रसिद्धेरितिचेन्न निर्गुणपदस्यनिर्धर्मकत्वार्थकत्वात् गुणोगौणउपसर्जनइत्यर्थात् धर्म्यर्थानत्वेनधर्माणामुपसर्जनत्वस्यस्पष्टत्वात् ननुसदसतःपरइत्ययंनिर्गुणपदोक्तनिर्धर्मकत्वेलक्षणायोगनिरासेचोभयत्रापिकथंहेतुरित्याशंकायामाह केनचिदपिसंबंधाभावादिति सधर्मकत्वंधर्मैःसंबंधेस्यात् केनचिदपिसंबंधाभावेकथंसधर्मकत्वं किंचसर्वेधर्माःकार्यरूपाएववेदांतसिद्धांते तार्किकमतेतुसर्वेपदार्थाःकारणरूपाएव पारिमांडल्यभिन्नानांकारणत्वमुदाहृतमित्युक्तेः पारिमांडल्यमानस्याकारणरूपत्वेपिब्रह्मणोविभुत्वेनतदसंभवात् तथाचकार्यकारणभिन्नधर्माभावात्

कार्यकारणसंबंधाभावेसधर्मकत्वंनसंभवतीति किंचलक्षणायाःशक्यसंबंधविषयत्वात् योगवृत्तेरपिपदार्थयोगप्रकृतिप्रत्ययार्थयो
गविषयत्वात् योगस्यसंबंधापरपर्यायत्वात्लक्षणायोगवृत्तीसंभवतइतिभावः नश्रुतिगोचरत्वमिति श्रुतिगोचरत्वाभावेश्रुत्येकसमधि
गम्येब्रह्मणिमनःप्रवृत्तिरपिनस्यात्इतिब्रह्मज्ञानसिद्धिर्दूरेतिपूर्वपक्षाभिप्रायः अतएवनिर्गुणेपिमनश्चरेदितिरूपसंहारेमनःप्रवृत्त्युपपा
दनंसंगच्छतइतिध्येयं १ बुद्धींद्रियेति ननुश्रुतीनांब्रह्मपरत्वे आक्षिप्ते प्रभुर्जीवानांचतुर्वर्गार्थंबुध्यादीनसृजदितिसमाधानमयुक्तमि
त्याशंक्यप्रभ्वादिपदैःसूचितानांलक्षणैक्यनिषेधोपासनाकर्मपराणांपंचविधश्रुतीनांब्रह्मपरत्वप्रकारमाह अयमभिप्रायइति यद्यपि
मुख्यागौण्योर्वृत्त्योर्नसंभवस्तथापिलक्षणासंभवति कार्यकारणात्मकजगतोब्रह्मणिसंयोगसमवायादिसंबंधाभावेपितत्राध्यस्तत्वेनाध्या

उत्तरमाह बुद्धींद्रियेति बुध्यादीनुपाधीन्जनानांमृत्युशापितानांजीवानांमात्राद्यर्थंप्रभुरीश्वरःअसृजत् मीयंतइतिमात्राविषयाः त
दर्थं भवार्थम् भवोजन्मलक्षणंकर्मतत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मनेलोकांतरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः अ
कल्पनायकल्पनानिवृत्तयेमुक्तयइत्यर्थः अर्थधर्मकाममोक्षार्थमितिक्रमेणपदचतुष्टयस्यार्थःजनानामितिपदंतुजीवार्थमीश्व

श्रीशुकउवाच बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः

रस्यसृष्ट्यादिषुप्रवृत्तिरितिदर्शयति प्रभुरितिईश्वरस्योपाधिवश्यताभावेननित्यमुक्ततांदर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेव
गुणैरनभिभूतंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंसर्वेश्वरंसर्वनियंतारंसर्वोपास्यंसर्वकर्मफलप्रदातारंसमस्तकल्याणगुणनिलयंसच्चिदानंदंभगवं
तंश्रुतयःप्रतिपादयंतियःसर्वज्ञःसर्ववित् यस्यज्ञानमयंतपः सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःयःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरःसोकामयतबहुस्याम्
सिकसंबंधसंभवात् अध्यस्तत्वाध्यासिकसंबंधाद्यनंगीकारेतुस्त्र्यादिजगत्सृष्ट्यादिकमेवनसंभवेदित्ययमुत्तराभिप्रायइत्यर्थः नचाद्वैतलक्षणा
श्रुतीनांतात्पर्यमाह सगुणमेवेति सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टमेवभगवंतंमुख्ययावृत्त्यागौण्यावाप्रतिपादयंत्योलक्षणयातमेवसच्चिदानंदरूपंनि
र्धर्मकंतत्पदलक्ष्यंप्रतिपादयंतीत्यर्थः सगुणस्यैवनिर्गुणत्वेनप्रतिपादनेहेतुः गुणैरनभिभूतइति बिंबभूतेश्वरस्यनिरुपाधिकत्वात् मा
योपाधिकत्वपक्षेपिमायायाःस्वरूपानावरकत्वादितिभावः गुणानेवाह सर्वज्ञमित्यादिना समस्तेति उक्तेभ्योन्येयेसमस्ताःकल्याणगुणाः
सर्जनादिसंकल्पनजगत्स्रष्टृत्वदयालुत्वादयस्तन्निलयं उक्तसर्वज्ञत्वादिगुणप्रतिपादिकाःश्रुतीःक्रमेणोदाहरति यःसर्वज्ञइत्यादिना सा
मान्यतःसर्वंजानातीतिसर्वज्ञः नतुविशेषधर्मपुरस्कारेणसर्वंवेत्तीतिसर्ववित् यस्यज्ञानमयंसर्वज्ञत्वादिलक्षणंतपइतिसर्वज्ञतोदाहर

णं सर्वस्य वशी सर्वोपि ब्रह्मादिरस्य वशे वर्त्तत इत्यर्थः अनेन सर्वशक्तित्वा सर्वस्येशान इति शितृत्वं सर्वेश्वरत्वं यः पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिवींयम
यति नतु सूत्रादिवत्बहिःस्थितइत्यर्थः पृथिव्यादेरन्तरायामन्तर इति अन्तःस्थितायामसंगोनिवार्यते अनेन सर्वनियन्तृत्वं अनेनैव सर्वोपास्य
त्वंसर्वफलदातृत्वंच योयोयांयांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तस्याराधन
मीहते लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितानित्यादिषंतर्यामिणएवतत्तद्देवतारूपेणोपास्यत्वसर्वफलदातृत्वयोरवगतेः सपरमात्मा
अकामयतकामितवान् कथं बहुस्यांबहुभवेयं अहमेकजगद्रूपेणप्रजायेय उत्पन्नोभवेयं सईक्षतेतिऐतरेयश्रुतिः ऐक्षततेतिछां
दोग्येपाठः तत्सच्छब्दवाच्यंब्रह्म तेजोसृजत सएवत इदंसकलकल्याणगुणनिलयं इत्यस्योदाहरणं सर्जनसंकल्पसत्यकृतादीनांलोको
पकारार्थत्वेनतादृशानांदयालुत्वादिगुणानांप्रतीतेः सर्वित्करवत्वेसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादयः अनेनसगुणमेवेत्यार

सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः यः पृथिव्यांतिष्ठन् पृथिव्याअंतरः सोकामयत बहुस्याम् सऐक्षततत्तेजोसृजत सत्यंज्ञान
मनंतंब्रह्मेत्याद्याः तथाभूतेश्वरतांनावत्संसारिणोजीवस्यतन्निवृत्तयेतत्त्वमसीत्यादिवाक्यानिबोधयंतितत्रचतत्त्वंपदयोः

मात्रार्थेचभवार्थेच आत्मनेकल्पनायच २ ·

सामानाधिकरण्यंप्रतीयतेतेनचप्रकारांतरेणाघटमानंब्रह्मणिपर्यवसानंगमयति ७ ५ ७
श्लोक्तेनग्रंथेनजनानांमसृजत्प्रभुरित्यंतस्यपूर्वार्धस्याभिप्रायउक्तः ननूक्तश्रुतीनांमुख्यवृत्त्यासगुणपरत्वमेवास्तु मास्तुलक्षणयानि
र्गुणपरत्वंलक्षणाबीजस्यतात्पर्याद्यनुपपत्तेरभावादित्याशंक्यावांतरवाक्यरूपाणामेषांतटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणवाक्यानामैक्यपर
महावाक्यैनैकवाक्यत्वात्लक्षणयानिर्धर्मकपरत्वाभावेसर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टेनब्रह्मणासंसारिजीवैक्यासंभवेनमहावाक्यैकवा-
क्यत्वासंभवरूपंजीवब्रह्मैक्यासंभवरूपंचमहावाक्यैकवाक्यतान्वयानुपपत्त्यारव्यंतात्पर्यानुपपत्त्यारव्यंचलक्षणाबीजंध्वनयन्ऐक्य
परश्रुतीनांलक्षणयानिर्गुणपर्यवसानमाह तथाभूतेश्वरतामित्यादिना तत्त्वमसीत्यादीत्यादिपदेनप्रज्ञानंब्रह्म अहंब्रह्मास्मीत्या
दिसंग्रहः ननुतत्त्वमस्यादिवाक्यानिनैक्यबोधकानि उपदेशरूपाणांतेषांयज्ञकर्तृत्वजीवस्तुत्यर्थकत्वात् अहंब्रह्मास्मीत्यादिपर्या
लोचनादिरूपाणांकर्तृसंस्कारार्थकत्वात् यथायज्ञेपत्नीकर्तृकमाज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारार्थंविधीयतेतद्वदहंब्रह्मास्मीतीक्षणस्य
यज्ञकर्तृसंस्कारार्थविधानसंभवादित्याशंक्यनवक्तव्यउपदेशेनोपक्रमोपसंहारादिलिंगैर्यज्ञप्रकरणभेदादिभिश्चतदसंभवमभि

प्रत्येकंयविधायकत्वमुपपादयति नन्वित्यादिना अपर्यायपदानामेकविभक्त्यन्तत्वे सत्येकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यं प्रकारान्तरेण भागत्यागलक्षणेतर प्रकारेण प्रकारान्तरेणापदमानत्वं दर्शयति तथाहीत्यादिना एकार्थत्वस्यविवक्षितत्वादित्यन्तेन ननावदिति विश्वेदेवा देवतायस्याः सा वैश्वदेवीति वैश्वदेवीपदमामिक्षावाचकमामिक्षापदमपि तद्वाचकमिति तमेपय सिद्ध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतिस्थ वैश्वदेवीपदामिक्षापदयोरेकार्थकत्वेन सामानाधिकरण्यं न तत् न तत्त्वंपदयोरित्यर्थः तप्तेदुग्धेदधिमिश्रणोक्ते यत्कठिनद्रव्यं संपद्यते तदामिक्षापदवाच्यं तेनविश्वेदेवदेवताको यागोविधेयः यत्तद्द्रवद्रव्यं तद्वाजिनं तेन वाजिदेवताको याग इति चातुर्मास्यान्तर्गत वैश्वदेवपर्वप्रकरणस्थां कश्रुतेर्विधित्सितोऽर्थः ननु वैश्वदेव्यामिक्षापदयोनैकार्थाभिधायकत्वं वैश्वदेवीपदेनामिक्षाभिधाने आमिक्षापदप्रयोगानस्थान् उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात् किंचविश्वेदेवस्कान्निपरायान्कृणादेरपिवैश्वदेवीपदार्थत्वसंभवात्कथमामिक्षामात्रार्थकत्वमित्याशंकायामाह यथोक्तमित्यादि एषदेवतार्थस्तद्धितः अण्प्रत्ययः विश्वेदेव देवतायुक्तामामिक्षांवदत्येव

तथाहि ननावदैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेनसामानाधिकरण्यम् यथोक्तम् आमिक्षांदेवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः
आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैवविषयार्पणमिति कुतः भिन्नार्थत्वात् नचाजहत्स्वार्थयानिरूढलक्षणयाविशेषणविशेष्यभावेन
नीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तम् स्वबुध्याऽरन्यतेयेनविशेष्यं तद्विशेषणमित्यादिकुतः विरुद्धार्थत्वेन तद्योगात् ॥ ॥

ननूक्तदूषणभियानवदती निशंकनीयमितिभावः तर्ह्यामिक्षापदसान्निध्यवैयर्थ्यमित्यत आह आमिक्षापदसान्निध्यादिति वैश्वदेवीपदेनविश्वदेवदेवताकः कश्चनद्रव्यविशेषइति सामान्येनामिक्षोक्तावपि कोसौद्रव्यविशेष इत्यपेक्षायामामिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपइत्यवगम्यतं वृक्षमाम्रंपश्येत्यादौ सामान्यविशेषशब्देषु तथादर्शनात् तथाचामिक्षापदसान्निध्येन तस्यैव तद्धितस्यैव सामान्यतो द्रव्यवाचकस्यविशेषतो विषयार्पणं भवतीत्युत्तरार्धार्थः किंचएषतद्धित एववदतीत्यन्नादिवाचकत्वसंभवेपि आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षामेववदति अतस्तस्यैवतद्धितकर्तृकमेवविषयार्पणमामिक्षारूपविषयबोधनमित्यादिकमप्यर्थान्तरमूह्यं तत्वंपदयोर्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवत्सामानाधिकरण्याभावेहेतुः भिन्नार्थत्वादिति परोक्षापरोक्षादिरूपार्थभेदादित्यर्थः नचाजहदिति नस्वार्थंजहीतस्ते अजहत्स्वार्थेनादृशयोःपदयोर्निरूढलक्षणयाचिनरांरूढाचासौलक्षणाचतया अनादिपरंपरागतयान साम्प्रतंरचितयातयायथाविशेषणविशेष्यभावेनसामानाधिकरण्यंनीलमुत्पलमित्यादौतथानतत्त्वंपदयोरित्यर्थः विशेषणविशेष्यभावंलक्षयति स्वबुध्येति स्वरूपसत्वमात्रेणनहिकिंचिद्विशेषणमितिपूर्वार्धं अयमर्थः स्वाकारज्ञानेनविशेष्यमनवभास्यकिंचिदपिवस्तु स्वरूपसत्त्वमात्रेणास्वस्थितिमात्रेणविशेषणंनहिभवतिकिं

नुयेननीलादिनास्वशुध्यास्वाकारज्ञानेनविशेष्यमुत्पलादिरज्यतेभास्यतेइतरस्माद्व्यावर्त्यतेनेनतद्विशेषणमिति विरुद्धार्थत्वेनेति तत्वंपदयोरितिशे
षः नीलगुणोत्पलद्रव्ययोराश्रयाश्रयित्वेनाविरुद्धस्य भावयोः स्वार्थत्यागंविनालक्षणयाविशेषणविशेष्यभावेविरोधाभावात् तत्राजहत्स्वा
र्थानिरूढलक्षणा तत्वंपदयोस्तुपरोक्षापरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेन स्वार्थत्यागंविना विशेषण विशेष्यभावानुपपत्तेस्तद्योगात् अजहत्-
स्वार्थलक्षणयासामानाधिकरण्यासंभवादित्यर्थः शुक्लादिपदानांगुणिनिरूढत्वमनेदंडोभिक्षुर्भिक्षतेइत्यजहत्स्वार्थलक्षणया-
सामानाधिकरण्योदाहरणंबोध्यं दंडधरोभिक्षुरित्याद्यर्थविवक्षणात् एतेनप्रथमश्लोके शुक्लइतिगुणरूढिरुदाहृता
अत्रपद्येतुनीलमुत्पलमित्यत्रलक्षणोच्यतेइतिपूर्वापरविरोधोनिरस्तः मतभेदेनाविरोधात् नचप्रथमपद्येशुक्लइतिगुणप
रमेवनद्रव्यविशेषणमितिभ्रमितव्यं जातिरूढत्वापत्त्यागुणेननिर्देशार्हइत्येतदुदाहरणत्वासंगतेः जहल्लक्षणयासमानाधिकरणंशंक
ते नचेति एकार्थत्वस्येति तत्वंपदार्थयोर्जीवेश्वरयोरैक्यस्यविवक्षितत्वेनसकलस्वार्थत्यागेनपदार्थान्तरलक्षणेपदार्थान्तरेणैवैक्यस्या
न्नेश्वरादिनेतिभावः एवंप्रकारान्तराणिदूषयित्वासिद्धांतमाह अतइतिवाच्यस्यैकभागत्यागभागान्तरग्रहणेनजहदजहत्स्वार्थलक्षणा

नचजहत्स्वार्थत्वेनसंबंधिलक्षणयाकुत्समितदुमागंगेतिवन्नकुतः एकार्थत्वस्यविवक्षितत्वात् अतोजहदजहत्स्वार्थलक्ष
णयासोयंदेवदत्तइतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थेनसामानाधिकरण्येननिर्गुणपर्यवसानम् अस्थूलादिवाक्या

सोयंदेवदत्तइत्यत्रहितद्देशतत्कालविशिष्टदेवदत्तदेहवाचकस्तच्छब्दः एतद्देशकालविशिष्टवाचकोयंशब्दः वाच्यभागयोर्देशकालादिविशेषणयो
र्विरोधेनैक्यायोगात् विरुद्धतत्कालैतत्कालादिविशेषणभागत्यागेनाविरुद्धविशेष्यस्वरूपमात्रग्रहणेनैक्यबोधनात्सामानाधिकरण्यंतद्वत्
त्वंपदयोः सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टेश्वरजीवचैतन्यवाचकयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशेषणभागविरोधा
द्विरुद्धौविशेषणभागौत्यक्त्वानुगतमविरुद्धंचैतन्यमात्रंपदद्वयेनगृहीत्वाअखंडैकत्वबोधनात्सामानाधिकरण्यंतेनचलक्षणयानिर्गु
णपर्यवसानंसिद्धं निषेधपरश्रुतीनांब्रह्मपरत्वमाह अस्थूलेति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अथात-
आदेशोनेतिनेतीत्यादीवाक्यैर्ब्रह्मभिन्नसर्वोपाधिनिरसनेननिषेधावधिभूतंसर्वाधिष्ठानंब्रह्मलक्षणयाबोध्यतइतितेषांसाक्षान्मुख्यत
उपाधिनिषेधकत्वमर्थात्तुलक्षणयानिर्गुणेपर्यवसानं एतेनपदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिपूर्वपक्षाभिमतोनियमः प्रत्युक्तः अस्मिन्
ज्योतिर्मंडलेकश्चंद्रइतिप्रश्नेनिषेधरूपेषुनतारारूपोनोष्णकरइतिप्रतिवचनवाक्येषुहिनकस्यापिपदस्यार्थश्चंद्रस्तथापिवाक्यैरेभिर्बोध्य
तेइतिस्पष्टं तथाविषंभुंक्ष्वेतिशत्रुगृहेभोजननिषेधतात्पर्यकेवाक्येविषपदस्यवाभुंक्ष्वपदस्यवानभोजननिवृत्तिरर्थस्तथापि-

वाक्येनलक्षणयाबोध्यते एवंसत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिवाक्यैरुपक्रमाद्यवधृताखंडतात्पर्यकैर्मुख्यप्रवृत्त्याविशिष्टवाचकैः समुदायलक्षणया-
निर्धर्मकमखंडंब्रह्मबोध्यते वाक्येलक्षणायामीमांसकैःस्वीकारात् वाच्यार्थानांब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाध्यासिकसंबंधस्याप्युक्तत्वाच्चेत्यादितः मयद्दृक
शयः तथाभूतेश्वरतामित्यादिनासाक्षादुपाधिनिषेधेनेत्यंतेनाकल्पनायेतिपदव्यंग्यार्थप्रतिपादनं ननुमुख्यवृत्त्याश्रुतीनांविशिष्टमवा
लंबनमिति प्रख्यादिपदव्यंग्यार्थोवर्णितस्तत्रकिंतात्पर्यग्राहकमित्याशंकायामाह तथाचेतितत्रहिपद्येशयानंसहशक्तिभिरित्य
नेनश्रियापुष्ट्यागिरांकांत्या श्रीरस्त्यांतुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्ययाशक्त्यामाययाभिर्निषेवितमित्याद्युक्तैश्वर्यवैशिष्ट्यालंबनत्वंस्पष्ट
मेवोच्यतइत्यर्थः अकल्पनायेत्यनेनस्थूलादिकल्पनानिषेधरूपेणातन्निरसनमुखेननिषेधश्रुतीनांब्रह्मणिपर्यवसानंव्यज्यतइत्यत्रतात्प
र्यग्राहकमाह अंतेचेत्यादिनाउपसंहरिष्यतीत्यंतेन मात्रार्थचेत्यादित्रयाभिप्रायमाह उपासनादीति आदिपदेनकर्मकांडोक्ता
ग्निहोत्रादिवाक्यानि अयंभावः उपासनाकांडकर्मकांडोक्ततत्तदनुष्ठानैर्हिधर्मार्थकामेतित्रिवर्गप्राप्तिः धर्मादेरपिपरमंफलंमोक्ष

नांतुसाक्षादुपाधिनिषेधेनतत्पदार्थशोधनउपयोगान्निर्गुणएवपर्यवसानम् तथाचा-
त्रैवोपक्रमेस्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिनाविशिष्टमालंबनंवक्ष्यति अंतेचश्रुतयस्त्वयिहिफलं
त्यतन्निरसनेनभवन्निधनाइत्युपसंहरिष्यतिउपासनादिवाक्यानांतन्मात्रार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलं
बनेनज्ञानसाधनविधानेनतत्परत्वमित्येषादिक् २ ५ ५

एवधर्मस्यत्वापवर्ग्यस्यनार्थोर्थायोपकल्पते नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता जी
वस्यतत्त्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिरितिप्रथमस्कंधोक्तेः मोक्षश्चब्रह्मज्ञानादितउपासनाकर्मकांडयोरपिपरमतात्पर्यंब्रह्मण्येवत
थाचाक्रियार्थप्रवृत्ताश्चसृष्ट्यादयश्चतेषामवलंबनेनेतिहृद्गर्भतत्पुरुषाश्रयेणेत्थपदयोजनार्थःदहरवैश्वानराद्युपासनावाक्यानित्रिवर्गफलोद्दे
श्यकयज्ञादिक्रियार्थप्रवृत्तान्पुरुषान् अवलंब्यनिर्धर्मकब्रह्मणउपास्यत्वसिध्यर्थंसृष्टिस्थितिलयनियमनादीश्वोपाधिनावलंब्यतत्तदुपा
सनाविधानद्वाराज्ञानसाधनंचित्तैकाग्र्यमेवविदधति निवृत्तात् ज्ञानसिद्धानियोज्यान्प्रतिउपासनाविधेरप्यप्रवृत्तेः क्रियार्थप्रवृत्तानाल
ब्येत्युक्तं नचसृष्ट्याद्यनालंबनेब्रह्मणःसधर्मकत्वसिद्धिर्नापितांविनोपासनासिध्यतीतिसृष्ट्याद्यालंबनेनेत्युक्तं आदिपदोक्ता
ग्निहोत्रादिवाक्यानिचैहिकफलककृष्यादिक्रियार्थप्रवृत्तानवलंब्यरोचनार्थंनसृष्ट्यादीत्यादिपदोक्तस्वर्गादिफलान्यवलंब्यज्ञानसाधनंचित्तशु

त्विविविदिषादिकमेवतात्पर्यतोविदधति तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेत्यादिश्रुतेः सर्वापेक्षा
चयज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिपारमर्षसूत्रात् कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेत्यगदंयथेत्याद्येकादशाद्युक्तेश्च अन्यार्थप्रदत्तेतिपाठेप्ययमेवार्थःएवं
सर्वस्यापिवेदस्यब्रह्मपरत्वंमित्थं ननुलक्षणादिप्रकारः स्पष्टंटीकायांनोक्तउपासनादि---- कांडस्येत्थंपर्यवसानवर्णनेबीजंवनोक्तंमित्साशं
कायामाह एषादिगिति दिगर्थस्तूपपादितएवेतिसंक्षेपः २ वैनंडिकेति स्वपक्षस्थापनहीनावितंडातत्प्रधानायेतर्कास्तदाग्रहराहित्येन २ -
गाथासंवादशब्दयोर्नियतलिंगयोः सामानाधिकरण्यं नारदस्यचप्रभुर्नारायणस्यप्रवक्तुःसंवादरूपांगाथां अतएवप्रवक्तृत्वेननारायणो----

उपक्रमनादिशिष्टपरंपरागतत्वान्नसंदेहोयुक्तइत्याह सैषेति सैषायथोक्तालंबनाब्राह्मीब्रह्मपराश्रद्धयाआदरेणवैनंडिकनर्कानभिभि
तेशेनयः श्रवणादिनाधारयेत्सअकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिःसन्परंपदंप्राप्नुयादिति ३ एतदेवसर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेनप्रपंचयितुमि

सैषाह्युपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषांपूर्वजैर्धृता श्रद्धयाधारयेद्यस्तांक्षेमंगच्छेदकिंचनः ३ अत्रतेवर्णयिष्यामिगाथांनाराय
णान्विताम् नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ४ एकदानारदोलोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः सनातनमृषि
द्रष्टुंययौनारायणाश्रमम् ५ योवैभारतवर्षेस्मिन्क्षेमायस्वस्तयेनृणाम् धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थि-
तस्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषिभिःकलापग्रामवासिभिः परीतंप्रणतोपृच्छदिदमेवकुरूद्वह ७ तस्मैह्यवोच-
द्भगवानृषीणांशृण्वतामिदम् योब्रह्मवादःपूर्वेषांजनलोकनिवासिनाम् ८ श्रीभगवानुवाच स्वायंभुव
ब्रह्मसत्रंजनलोकेभवत्पुरा तत्रस्थानांमानसानांमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ९ छ छ छ

तिहासमयतारयति अत्रेति नारायणान्वितांनारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितोयस्यांतांगाथामितिहासंच ४ ५ ६ ७ ८ ब्रह्मसत्रमिति य
त्रायजमानाएवसमानाऋत्विगादिरूपाःयत्र कर्मकुर्वंतितत्कर्मसत्रंप्रसिद्धम् तथायत्रसमानाएववक्तृश्रोतृभावेनब्रह्ममीमांसंतेनत्ब्र
ह्मसत्रम् ९

१ न्वितोयस्यांतथाविधामित्यर्थः प्रष्टृत्वेननारदान्वितापिगाथातथापीहप्रष्टुरज्ञत्वाद्वक्तुःश्रेष्ठ्यंनतुवक्ष्यमाणब्रह्मसत्रइवश्रोतृप्रवक्त्रोःसा
म्यमितिज्ञापनायनारायणान्वितामित्युक्तं परेतु नारायणेब्रह्मणिसमन्वितामित्याहुः ४ ५ ६ ७ ८ ९

१०-११ प्रलयसमयइति हिरण्यगर्भमुक्तिनिमित्तेमहाप्रलयेदैनंदिनप्रलयेवेत्यर्थः निद्राणामिवेति जगत्कार्यंप्रति अकृतावधानंसंतंप्रबोधयामासुः वि-
श्वसृष्ट्य विधानाशादिकार्येअवधानंकारयांचकुः सर्वज्ञोपिनाट्शबोधनस्य स्वाधिकारप्राप्तत्वेनावश्यंकर्तव्यत्वात् १२ नत्यप्रबोधनं ब्रह्मा
दिगुरूणामपिना सांसहजब्र ह्यस्ये नैवेतिदृष्टांते नव्यंजयतियथेति १३ जयजयेति अजामविद्यामितिनजायतइत्यजा आनादिसिद्धेत्य
अहोनर्हिमयाकथंतच्चज्ञानमित्यत आह श्वेतद्वीपमिति तदीश्वरंतत्रस्थंमामेवानिरुद्धमूर्तिम् १० ननुसर्वज्ञास्तेकस्तत्रव
काप्रष्टावानत्राह तुल्यश्रुतेति श्रुतादिभिरविशेषाः अरिमित्रोदासीनहीनत्वेननिरूपमकरूणाः अतः सर्वेप्रवचनयोग्याअ
पिकौतुकेनैकंवक्तारंकृत्वा १ न्येपप्रच्छुरित्यर्थः ११ स्वसृष्टमिति स्वयंनिर्मितमिदंविश्वंप्रलयसमयेआपीयसंहृत्यशयानं
योगेननिद्राणमिववर्तमानम् तदंतेप्रलयांतेतल्लिंगैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परमीश्वरं सृष्टिसमयेप्रथमनिश्वासभूताः श्रु
तयः प्रबोधयामासुः १२ सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयोयेषुतैः पराक्रमैः १३ जयजयेतिभोअजितजयजयउत्कर्ष·

श्वेतद्वीपंगतवनित्वायिद्रष्टुंतदीश्वरम् ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयोपत्रशेरते तत्रहायमभूत्प्रश्नस्त्वंमां
यमनुपृच्छसि १० तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः अपिचक्रुःप्रवचनमेकंशुश्रूषवोऽपरे ११
सनंदनउवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानंसहशक्तिभिः तदंतेबोधयांचक्रुस्तल्लिंगैःश्रुतयःपरम् १२य
थाशयानंसम्राजंबंदिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषेभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः १३ श्रुतयऊचुःजय
जयजह्यजामजितदोषगृभीतगुणांत्वमसियदात्मनासमवरुद्धसमस्तभगः

मा भिकुरु आदरेवीप्साकेन व्यापारेण अगजगदोकसां अगानिस्थावराणिजगंतिजंगमानिओकांसिशरीराणियेषांजीवानां
तेषामजामविद्यांजहिनाशयकिमितिगुणवतीहंतव्येत्यत आह दोषगृभीतगुणाम् दोषायानंदाद्यावरणायगृहीतागुणायस्यानाम्
र्थः जीवईशोविशुद्धाचित्तथाजीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चितोर्योगःषडस्माकमनादयइत्युक्तेः अनादिभावरूपत्वेनात्मवत् नाशयितुमशक्ये
तिभावः ईदृश्याअपिनाशयोग्यताव्यंजनायाविद्यामितिव्याख्यानं नविद्यतइत्यविद्येति अनध्यस्तत्वेनपरमार्थतः कालत्रयेप्यविद्यमान
त्वादधिष्ठानस्वरूप प्रकाशेन नाशयोग्यांतांजहीतिभावः गुणवतीति जगच्चित्रदर्शनचातुर्यादिगुणशालिनीत्यर्थः ५

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

निगमोवेदइति अनुचरेदितिपदसंबंधेनार्थपूर्तिः एवंनिगमोनुचरेदितिपदद्वयमात्रार्थउक्तः क्वचिदजयेत्यादिसर्वार्थयोजनायाह न
न्वित्यादियतोवेत्यारभ्यप्रपद्यइत्यंताश्रुतिरजयाचरनइत्यस्योदाहरणं यआत्मनीत्यादिरखिलशक्त्यवबोधकेत्यस्यसत्यंज्ञानमित्या
दिरात्मनाचरनइत्यस्य अथश्रुत्यर्थः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मे
ति यतोयस्मान्निमित्तोपादानोभयरूपाद्ब्रह्मसिद्धानिइमानिभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिजायंते जातानिसंतियेनजीवंतिस्थितिंलभंते
लद्ब्रह्मेर्मश्छंदसीतिभकारः इयंस्वैरिणीवपरप्रतारणायगुणान्गृण्हाति अतोहंतन्नमेति तर्हिमय्यपिदोषमावहेदितिममापितत्रकाश
क्तिःस्यादतआह त्वमिति यद्यस्मात्वमात्मनःस्वरूपेणैवसमवरुद्धसमस्तभगःसंप्राप्तसमस्तैश्वर्योसिवशीकृतमायत्वादितिभावः·
स्वयमेवतेज्ञानवैराग्यादिनार्किंतद्धन्युरित्यतआह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषांत्वमेवांतर्यामीसर्वशक्त्युद्बोधकः अतोनतेज्ञाना
दौस्वतंत्राइतिभावः अहमकुंठज्ञानैश्वर्यादिगुणोजीवानांकर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्यार्हंतेसत्रकिंप्रमाणमितिचेत् अह-
मेवप्रमाणमित्याह निगमःवेदः नतुएवंभूतेमयिकथंश्रुतीनांप्रवृत्तिस्तत्राह क्वचिदितिकदाचित्सृष्ट्यादिसमयेअजयामाययाक्रीडतः

अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकतेक्वचिदजयात्मनाच्चचरतोऽनुचरेन्निगमः १४

क्रीडतः नित्यंचात्मभगतयासत्यज्ञानानंतानंदैकरसेनात्मनाचचरतो वर्तमानस्यनिगमोनुचरेत् प्रतिपादयेत् कर्मणिषष्ठ्यौ यतोवा
इमानिभूतानिजायंते योब्रह्माणंविदधातिपूर्वं योवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये यआत्म
नितिष्ठन् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतंप्रतिपादयतीत्यर्थः १४ जयजयाजितजह्यगजं
गमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् नहिभवंतमृतेप्रभवंत्यमीनिगमगीतगुणार्णवतातव १ ७ ७ ७
नाशंगच्छंतिसंतियत् अभिसंविशंतियस्मिंस्तादात्म्यंप्राप्नुवंतितद्ब्रह्मेतिविजिज्ञासस्वविचारयेति योब्रह्माणमिति यःपरमेश्वरः पूर्वंसृष्ट्या·
दौब्रह्माणंहिरण्यगर्भंविदधातिसृजति तस्मैहिरण्यगर्भायवेदान्प्रहिणोतिददाति तंदेवंद्योतमानंज्ञानरूपं आत्मबुद्धिंस्वविषयबुद्धिं·
प्रकाशयतिददातियद्वा आत्माकारबुद्धौप्रकाशतेतंमुमुक्षुरहंशरणंगच्छामीति यआत्मनिजीवेतिष्ठन् आत्मानंजीवंनियमयतिसोंत
र्यामीसर्वस्यैषांतर्यामिब्राह्मणतात्पर्यं सत्यंकालत्रयाबाध्यंज्ञानस्वरूपंत्रिविधपरिच्छेदशून्यंब्रह्मयोवेदसोश्नुतेसर्वान्कामान्स
हेति १ १४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

इंद्रोयातइति यात्रापणइत्यस्मात्क्तनृप्रत्ययेषष्ठी तथाचयातोजंगमस्यअवसितस्यस्थावरस्येंद्रोराजाईश्वरइति अग्निर्मूर्द्धादिवःककुत्पतिःपृ
थिव्याअयं अयमग्निर्दिवोमूर्धासूर्यरूपेणद्युलोकस्यमूर्द्धाभवति ककुत्श्रेष्ठःपृथिव्याःपतिःजाठरादिरूपेणभूलोकस्यपालकइत्यर्थः वाचा
रंभणमिति वाचारभ्यमाणंउच्चार्यमाणंनामधेयंनामैवविकारोनतुघटशरावादिनामातिरिक्तोमृदिविकारोवस्तुतोस्ति परमार्थतोमृत्तिकेत्येवमृत्ति

ननुकथंमामेवंप्रतिपादयंति यतइंद्रोयातोवसितस्यराजेत्यादिभिः इंद्रःयातोजंगमस्यअवसितस्यस्थावरस्यचराजेतिप्रतिपाद्यते त
थाअग्निर्मूर्धादिवइत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनाग्न्यादयःप्रतिपाद्यंतेतत्राह बृहदुपलब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धमिंद्रादिस
र्वंबृहतुब्रह्मत्वमित्येवावयंतिजानंति कथंबृहतएवाचशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेनकुतः यतोबृहतःसर्वस्योदयास्तमयौउत्प
त्तिलयौसर्वोपादानत्वात् तर्हिकिंविकारित्वंबृहतःन अविकृतात् विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः वाशब्दउपमार्थः-
यथाघटादेर्विकृतेमृद्उदयास्तमयौतद्वत् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिस्तथाप्रति

**बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयायतउदयास्तमयौविकृतेर्मृदिवाविकृतात् अतऋषयो
दधुस्त्वयिमनोवचनाचरितंकथमयथाभवंतिभुविदत्तपदानिनृणाम् १५ ७ ७**

पादनादित्यर्थः अतःकारणादृषयोमंत्रास्तद्द्रष्टारोवात्वय्येवमनोवचनाचरितंदधुः मनसा आचरितं तात्पर्यंवचनाचरितमभि
धानंचधृतवंतः नपृथग्विकारेष्वित्यर्थः अत्रनिदर्शनम् कथमयथेति नृणांभूचराणांयत्रकुत्रापिदत्तानिनिक्षिप्तानिपदानि
भुविकथमयथाभवंति अदत्तानिभवंति अतोयथामृत्पाषाणेष्टकादिषुदत्तानिपदानिभुवंनव्यभिचरंति तथापत्किमपिविकार
जातंवदंतोवेदास्त्वामेवसर्वकारणंपरमार्थभूतंप्रतिपादयंतीत्यर्थः १५ द्रुहिणवन्हिरवींद्रमुखामरा जगदीदं नभवेत्पृथगुत्थितम्
बहुमुखैरपिमंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतोविनिगद्यसे २ ७ ७ ७

कैवतुसत्यंवस्तुअस्तीतिदृष्टांतः एवंपरमकारणब्रह्ममात्रत्वंसर्वकार्यजातस्येति सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यस्यतज्जलानितिशांतउपासीतेतिवाक्यशेषः
सर्वमिदंजगत्ब्रह्मैवखलु तज्जलात् तस्माद्ब्रह्मणोजायतइतितज्जंतस्मिंल्लीयतइतितल्लं स्थितिकालेतस्मिन्नेवानितिप्राणितीतितदनत् तज्ज
त्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्चेत्यर्थः इतिअतःशांतोरागद्वेषादिशून्यःसन्नुपासीतेति द्रष्टारोवेतिवाशब्दःसमुच्चये ऋषिपदेएकशेषोणोभयविवक्षणात्

तेनमंत्रद्रष्टारोमनसाचरितंदधुः मंत्रास्तुवचनाचरितमभिधानंदधुरितियथायथंसंबंधः २ १५ ७ ७ ७

नथाभूताद्दुःखानिसर्जनीनिकिमुवक्तव्यमित्यन्वयः श्रुत्यर्थक्त ज्ञानमाहात्म्यपरमुपकोशलं प्रतिजाबालवचनं यथापुष्करेति कमलपत्रेजलानि नाश्लिष्यंतेनलग्नानिभवंति एवंएवंविदिब्रह्मज्ञानवतिपापंकर्मनश्लिष्यतइति पापकेनकर्मणानलिप्यतेनलिप्तोभवति ननदाब्रह्मलोकमार्गेवि

त्वमेवसर्वनिगमगोचरइतिसनांप्रत्यादयति इतिनवेति त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थइतिकृत्वा गोत्र्यधिपते त्रिगुणमायामृगीनर्तक सूरयोविवेकिनस्तव अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिं सकलजनवृजिननिरसनहेतुंकीर्तिसुधासिंधुं मवगाह्यविवेभ्यतपांसि-तपंतीतितपांसिपापानिदुःखानिवाजहुस्त्यक्तवंतः त्वदीयकथामात्रेणयदापापत्यागः तदाकिमुवक्तव्यम् येपुनःस्वधामविधुनाशाय कालगुणाः स्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेनैवविधुनास्त्यक्ता आशयगुणा अंतःकरणधर्मारागादयः कालगुणाजरादयश्चयैस्तेनथाहे परमत- वाजस्त्रसुखानुभवमखंडानंदानुभवंपदंस्वरूपंभजंतिसेवंते नथाभूताःदुःखानिसर्जनीति नयथा यथापुष्करपलाशमापोनश्लि

इतित्वसूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्यतपांसिजहुः किमुतपुनः स्वधामविधुनाशयकालगुणाः परमभजंतियेपदमजस्रसुखानुभवं १६ ७ ७

ष्यंते एवमेवैवंविदि पापंकर्मनश्लिष्यते नकर्मणालिप्यतेपापकेन नत्कृतनदुष्कृतेविधुनुते एवंहवावनतपति किमहंसाधुनाकरवं किमहंपापमकरवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः १६ सकलवेदगणेरित सद्गुणस्त्वमितिसर्वमनीषिजनारताः त्वयिसुभद्रगुणश्रवणादिभि स्तवपदस्मरणेनगतक्लमाः २ असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः तथानंदवेदीन्मह्ा नीयिनषिःयेनाद्दुरमृतात्मेभवंत्यथेनरेदुःखमेवोपयंतीत्याद्याःश्रुतयःपूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनानिंदंति ७ ७ ७

रजानदीतरणकालेसाक्षात्कारकालेवापुण्यपापेविधुनुतेत्यजतीत्यर्थः एवंमेति यथोक्तात्मविदंनतपतिनसंतापयति हवात्रेत्यव धारणे संतापमेवाह किमिति अहंसाधुपुण्यकर्मकिंकुतोनाकरवं नकृतवानस्मिकस्मात्पापंकृतवानस्मीत्येवंसंतापोविदुषोनेत्यर्थः २ १६ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

असूर्याइति ह्रस्वमध्यंपदं असुराणामिमे असूर्याःप्रसिद्धास्तेलोकाः अंधेनगाढेनतमसा आत्माज्ञानेनप्रसिद्धांधकारेणवावृताव्याप्ताः प्रेत्यमृ
त्वानान्लोकांस्तेगच्छंति येकेच केचन आत्महनःअविद्यादोषेणआत्मापलापकर्तारः ब्रह्मज्ञानशून्यादुर्योनीःप्राप्नुवंतीत्यर्थः चेन्यदिनावेदी
त्ब्रह्मन ज्ञातवान्तदामहतीविनष्टिःहानिः दुष्परिहराजन्ममरणादिरूपासंसृतिरित्यर्थः उभयविधभजनेति कथामृताब्धौ सकृत्श्रवणकी
र्तनरूपंभजनमेकं मज्जंतियेपदमजस्येत्याद्युक्तसञ्चित्तस्वस्वरूपभजनमपरं नर्हिसत्यत्वमिति पुरुषविधस्यसाकारत्वेनसावयवत्वान्ना
शावश्यंभावात् कोशेष्वन्वयेकोशसंबंधऔव्यात् सत्यत्वासंगत्वव्याहतिरितिभावः अन्नमयादिषुअन्नमय प्राणमयमनोमयविज्ञानमयान
दृतयइवेती असुभृतोनरायदिते अनुविधाअनुविधतीत्यनुविधाअनुवर्तिनोभक्ताइतियावत् तर्हिश्वसंतिजीवंतिसफलजीवनाभवंति
इतरथादृतयइवभस्त्राइववृथाश्वासाइत्यर्थः नन्वभक्तानामपिकामादिफलमस्त्येव नकार्यकारणानुग्राहकत्वेनजीवनहेतोस्तवाभजनेऽकृ
तघ्नतापिनसिध्येदित्याशयेनाह महदहमादयइति महानहंकारश्च आदिर्येषांते यदनुग्रहतःयस्यानुप्रवेशेनलब्धसामर्थ्याःसंतः
अंडंदेहंसमष्टिव्यष्टिरूपंसृष्टवंतः तत्रचपंचापिकोशानन्नमयादीनाविश्यतत्तदाकारःसन् यश्चेतयतेसत्वंतदाह पुरुषविधइतिपुरुष

दृतयइवश्वसंत्यसुभृतोयदितेऽनुविधामहदहमादयोऽण्डमसृजन्यदनुग्रहतः पुरुषविधोऽ
न्वयोऽत्रचरमोऽन्नमयादिषुयः सदसतः परंत्वमथयदेष्ववशेषमृतम् १७

स्यान्नमयादेर्विधेवविधाआकारोयस्यसतथा ननुचिदेकरसस्यकथंतत्तदाकारता अतआह अन्वयोऽत्रेति अत्रएष्वन्नमयादिष्वन्वे
तीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवंतर्हिसत्यत्वमसंगत्वंचकथंतत्राह चरमोऽन्नमयादिषुयइति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषुपश्चर
मोब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिपुच्छत्वेनोक्तः सत्वमितिसंबंधः ननुतथाऽप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसंगत्वव्याहतिरेवतत्राहसदसतःपरंत्वम
थयदेष्ववशेषमृतमितिसदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेःपरंअतिरिक्तंतत्साक्षिभूतंअवशेषमवशिष्यतइत्यवशेषमबाध्यम् ७
दमयेषुपुच्छत्वेनसर्वाधारत्वेनोक्तइति अन्नमयाद्याकारत्ववर्णनस्यनिराकारपुच्छब्रह्मबोधार्थत्वान्निराकारत्वस्यैववास्तवत्वात्सत्यत्वमव्याहतमि
तिभावः ननुकोशेष्वन्वयेअसंगत्वक्षतिरनन्वयेव्यापकत्वक्षतिरितिगूढाशयःशंकते नन्विति परंव्यतिरिक्तमिति असंगमित्यर्थः अन्न
मयादेःकल्पितत्वेनमिथ्यात्वात् तेष्वन्वयेपितत्संबंधस्यमिथ्यात्वात्उभयोःसंबंधिनोःसत्यत्वएवसंबंधस्यसत्यत्वनियमात्कल्पितसंबंधेनन
वास्तविकासंगत्वक्षतिरितिभावःअबाध्यमिति कोशैःसंगेनद्वैधेनबाधापत्तःसर्वबाधेशून्यवादापत्तेर्निरवधिकबाधानुपपत्तेश्चसर्वबाधावधिभूताव
शेषसिध्याप्यसंगत्वसिद्धिरितिभावः

सत्यमिति अतएवासंगंचससंगस्यसत्यत्वादर्शनादितिभावः असंगस्यापिकोशान्वयवर्णनमसंगपुच्छब्रह्मबोधार्थमेवेतिस्पष्टीकर्तुंशंकते तर्हीति वस्तुतोसंगत्वेन्वयवर्णनंनोपयुक्तमित्यर्थः समाधत्ते शाखाचंद्रवदिति सूक्ष्मचंद्रकलाप्रदर्शनायात्यंतंचंद्रसंबंधशून्यापिवृक्षशाखासु गुर्भप्रतिचंद्रत्वेनप्रथमंप्रदर्श्यते ततःशाखाग्रेचंद्रइत्यादिप्रदर्श्यते तद्वत्शुद्धस्वरूपबोधनार्थंकोशपंचकेन्वयोसंगस्याप्यात्मनउच्यतइत्यर्थः सवाएषइति एषोन्नरसविकारःस्थूलदेहएवपुरुषआत्मेत्युक्त्वा अन्योंतर आत्माप्राणमयइत्येवंप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयानांपूर्वपूर्वतःसूक्ष्माणामांतराणांचकोशानामुपदेशंकृत्वाप्रतिकोशपर्यायंतस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधइतिवाक्यमुच्यते तस्यान्नमयादेःपुरुषविधतांपुरुषाकारतामनुअनुसृत्यअयमुत्तरोत्तरकोशोपाधिकोपिपुरुषविधःपुरुषाकारोभवतीतितस्यपुरुषेत्यादिश्रुतेरर्थः एवंपुनःपुनःप्र

अथअतएवकुतंसत्यम् तर्हिकिमर्थंतेषत्वयउक्तः शाखाचंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् तथाहि सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेवशिरइत्यादिनास्थूलसूक्ष्मक्रमेणपंचकोशानुपदिश्यतस्यपुरुषविधतामन्वयंचपुरुषविधइतिपुनःपुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्यब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमित्यतस्तथाम् १७ नरवपुःप्रतिपद्यपदित्वयिश्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः नरहरे नभजंतिनृणामिदंइतिवदुच्छ्वसितंविफलंततः ४ एवंतावत्सर्वात्मकेपरमेश्वरेसर्वश्रुतिसमन्वयेनसद्भजनीयत्वमुक्त्वा अभक्तनिं

उदरमुपासतेयऋषिवर्त्मसुकूर्पदृशःपरिसरपद्धतिंहृदयमारुणयोदहरम्

दयाचतदेवद्रढीकुर्वन्नीदानीमनवगाह्यमहिमतिप्रथमंतावदुपाध्यालंबनमुपासनमुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्षाउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैवनाइतऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतइत्याद्याःश्रुतयोभिदधतीत्याह उदरमुपासतइति ऋषिवर्त्मसुऋषीणांसंप्रदायमार्गेषुयेकूर्पदृशस्तेउदरालंबनंमणिपूरकस्थंब्रह्मोपासतेध्यायंतिशार्कराक्षाइतिश्रुतिपदस्यप्रतिपदंकूर्पदृशइति कूर्पशर्करारजोविद्यते दृक्षुअक्षिषुयेषांतेतथा रजःपिहितदृष्टयःस्थूलदृष्टयइतियावत् उदरस्यहृदयापेक्षयास्थूलत्वात् यद्वा कूर्पंसूक्ष्मंसूक्ष्मदृशइत्यर्थः

तिकोशपर्यायंकोशान्वितत्वंप्रदर्श्यब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिसर्वाधारसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमिति ४ संगतिंवक्तुमुक्तश्लोकचतुष्टयार्थमनुवदति एवंतावदिति सर्वश्रुतिसमन्वयेनेत्यंतःप्रथमश्लोकद्वयार्थः सद्भजनीयत्वमितिइतितवसूत्रयइत्यस्यार्थः अभक्तनिंदयेतिदतयइवेत्यस्य उदरंब्रह्मेति उदरस्यवैश्वानरोपाधिकंब्रह्मशर्कराक्षस्यापत्यानिशार्कराक्षाऋषयउपासतेचिंतयंति हृदयंउदरादूर्ध्वभूतहृत्कमलस्थंदहराकाशाख्यंब्रह्मेत्युपासते ब्रह्माहैवैना इति हइत्येतौनिपातौस्पष्टार्थौ नाडीनितेउदरहृदयोपाधिकेब्रह्माब्रह्मणीए

वेत्यर्थः ताभ्रह्माङ्गीनपदद्वयंहिवचनस्यडादेशः ऊर्ध्वंत्वेवेति तुपुनस्तदेवब्रह्मसुषुम्नानाडीरूपेणोर्ध्वमुदसर्पदगच्छत् नयोर्ध्वमुद्गम्यशिरोश्रय
तआश्रितवत् हृदयविशेषणमितिअजहल्लिंगत्वान्नपुंसकत्वंनेतिज्ञेयं परिसरानाड्यास्तासामिति तथाचपरिसरापद्धतिमितिवक्तव्येह्रस्वोङ्यापोःसं
ज्ञाछंदसोर्बहुलमितिसूत्रेणछांदसः शतंचैकाचेतिएकोत्तरशतमित्यर्थः हृदयस्यहृन्नालकस्य एकासुषुम्नाख्यामूर्धानंगताविष्वङ्नानागत
यस्तिर्यगूर्ध्वगाअन्यानाड्यः उत्क्रमणेप्राणोत्क्रमणद्वारभूताः संसारागमनहेतुभूताभवंतीत्यर्थः ५ उदरस्थंहृदयस्थंचभगवंतंस्तुवत्युउ
पासनेइत्युक्तेभगवतोहृदयाद्युपाधिप्रवेशेनोपाधिनान्तरगतत्वेनाल्पत्वमहत्वभावप्राप्त्याजीवसाम्यमाशंक्यजीवोविद्यांतःकरणप्रतिबिंबि
तःपरिच्छिन्नःप्रतिशरीरंभिन्नउदरादिषुवर्ततेईश्वरस्तूपाधिपरिच्छेदशून्यएकःसर्वव्यापित्वादिरूपेणोतिप्रतिबिंबेनजीवेनबिंबभूतःस्वनियंतोपा
नटात्हृदयस्थंसूक्ष्ममेवालक्ष्यतत्प्रवेशायप्रथममुदरमुपासतइतिभावः आरुणयस्तु साक्षात्हृदयस्थंदहरंसूक्ष्ममेवोपासते हृदय
विशेषणम् परिसरपद्धतिमिति परितः सरंतिप्रसर्पंतीतिपरिसरानाड्यः तासांपद्धतिंमार्गंप्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्यफलमाह
ततइति ततोहृदयात्भोअनंततवधामउपलब्धिस्थानंसुषुम्नाख्यंपरमंश्रेष्ठंज्योतिर्मयंशिरः मूर्द्धानंप्रतिउदगात् उदसर्पत्मूलाधा

ततउद्गादनंततवधामशिरःपरमंपुनरिहयत्समेत्यनपतंतिकृतांतमुखे १८ · ७

रादारभ्यहृदयमध्यात् ब्रह्मरंध्रंप्रतिउद्गतमित्यर्थः कथंभूतंधाम यत्समेत्यप्राप्यपुनरिहकृतांतमुखेमृत्युमुखे संसारेनपतंति त
थाचश्रुतिः शतंचैकाहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेभवंतीति १८
उदरादिषुयःपुंसांचिंतितोमुनिवर्त्मभिः हंतिमृत्युभयंदेवोहृद्गतंतमुपास्महे ५ ७ ७ ७
स्यइत्याशयेनसमाधत्ते नन्वित्यादिना एकइति उदराद्युपाधिभेदेनभेदोनेत्यर्थः अतोदेवःसर्वोपास्यइत्यर्थः दुर्लभत्वंवारयति सर्वभू
तेष्विति तर्हिसर्वेषांप्रत्यक्षःकुतोनतत्राह गूढइति घनच्छन्नदृष्टीनांसूर्यइवमायावृतमतीनांनभासतइत्यर्थः एकस्यकथंसर्वभूतस्थत्वं
तत्राह सर्वव्यापीति आकाशवदितिभावः सर्वभूतांतःस्थितिप्रयोजनमाह सर्वभूतानामंतरात्मानियंतेति कर्माध्यक्षःकर्मकारयिताकर्मफल
प्रदानाच्च सर्वभूतानामधिवासोधिष्ठानं ननुप्रकृतेरिवजडतयासर्वाधिष्ठानत्वेकर्माध्यक्षत्वमनुपपन्नंतत्राह साक्षीति ननुसाक्षाद्द्रष्टा
साक्षीद्रष्टाचदर्शनाश्रयइतिस्वतोजडत्वंतार्किकोक्तरीत्याप्रसज्यतेतत्राह चेताइति ज्ञानस्वरूपइत्यर्थः केवलः अद्वितीयइतिसाक्षित्वो
क्त्याप्रसक्तसाक्षिसाक्ष्यरूपभेदनिरासः एकोदेवइत्याद्युक्त्याप्रसक्तमेकत्वादिधर्माश्रयत्वंवारयति निर्गुणश्चेतिविशन्निववर्तमा

नद्गति अंतःकरणादिषु प्रतिबिंबित तथाजीवरूपेण वर्तमानो न एव न्यूनाधिकभावेनाज गजादिषु उपाधितारतम्यकृत प्रतिबिंबाधल्पत्व महत्वादिनाचकास्सीत्यर्थः सत्यंतव धामस्वरूपमिति यआत्मनितिष्ठन्नात्मान मंतरोयमय प्रतीत्याद्यंतर्यामिब्राह्मणोक्तं नियंतृरूपं बिंबात्म

तन्वीश्वरस्यापितर्हि जीववदुदरादिसंबंधेनदत्तु प्रविष्टस्यचतारतम्ये सतितं तद्विशेषेणोपास्यत्वमिति मामाशंकांपरिहरंस्तः एकोदे वःसर्वभूतेषु गूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह स्वकृतविचित्रयोनिष्विति स्वयंकृतासुउच्चनीचमध्यमासुयोनिषु अभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतयाउपादान-तयाप्रागेवविद्यमानत्वेनमुख्यप्रवेशासंभवाद्विशन्निववर्तमानस्तरतमतोन्यूनाधिकभावेनचकास्सि अवभाससे स्वकृतायो-नीरनुकरोतीतिस्वकृतानुकृतिः अनलवत् अग्निर्यथास्वतस्तारतम्यहीनोऽपिकाष्ठानुसारेणतथातथाप्रकाशतेतद्वत् अथअतो

स्वकृतविचित्रयोनिषुविशन्निवहेतुतयातरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः॥ अथवित
थास्वमूष्ववितथंतवधामसमंविरजधियोऽन्वयंत्यभिविपण्यवएकरसम् १९ ७

वितथासुमिथ्याभूतास्वमूषु योनिषुअवितथंसत्यम् यतः सममविशेषमतःसत्यंतवधामस्वरूपंविरजधियोनिर्मलमतयःअन्व यंतिजानंति तुइतिपृथक्पदंवाअत्रहेतुः अभिविपण्यवइति अभितोविगतव्यवहाराः पणव्यवहारइत्यस्यरूपंपण्युरिति ऐहिकामु ष्मिककर्मफलरहिताइत्यर्थः अविशेषत्वादेवैकरसंसन्मात्रम् अतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावादच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्व मितिभावः १९ स्वनिर्मितेषुकार्येषु तारतम्यविवर्जितम् सर्वानुस्यूतसन्मात्रंभगवंतंभजामहे ६ ५

कमित्यर्थः इत्यस्येति

पणव्यवहारेपनचेतिपठितस्येत्यर्थः रूपंपण्युरिति पणेर्बाहुलकादौणादिकोयुप्रत्ययः अनुनासिकप्रतिज्ञाया अभावादनादेशा भावः ६ ७ ७ ७ ७ ७

3721

इयमेवभारतीतीर्थादिसंमतंप्रतिबिंबमिथ्यात्वपक्षमनादृत्यप्रतिबिंबोबिंबादभिन्नत्वाद्बिंबात्मनासत्यःबिंबभेदादिधर्माएवाज्ञानतत्रधर्म्यध्यासइतिविवरणादिसिद्धांतेन

जीवेगुणोपाधिकृतादोषावस्तुतोनसंतिकिंतुतबिंबभूतेश्वरइतिदर्शयितुमाह अपितु यश्चायंपुरुषेदेहेयश्चासावादित्येसूर्य

मंडलेउपास्यत्वेनोक्तः परमेश्वरःसएकः तत्त्वमसीतिवाक्यार्थउक्तः तस्यमहात्मनोमहानुभावस्यभक्तस्यएतेअस्यांश्वेताश्वतरोपनिषदिक-

थिताअर्थाजीवब्रह्मैक्यादयःप्रकाशंतेयथावत्साक्षात्कृताभवंतिनान्यस्य हियस्माद्देवेतस्मादात्मज्ञानेछुभिरीश्वरगुरुविषयाभक्तिःसंपा

द्येतिभावः कृतामत्स्याद्यवताराय्येनेतिनकृष्ण संविज्ञानोबहुव्रीहिः अवतारस्यावतारिणश्चभगवतश्चरणभजनंब्रह्मात्मैक्यज्ञानोपायं

अपितुकुतोन्वियमाशंकास्यात् भगवतोदेहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंगइति यतोविद्याकामकर्मभिः संसरतोजीवस्यापिभगवद्भावेतल

क्षणपर्यवसितदोषंनिषेधयंति सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकः तत्त्वमसीत्याद्याःश्रुतयः ननुक्तत्वर्थस्यात्मनःस्तुतिरिय

मीश्वरत्वेनक्रियते नतुतस्येश्वरत्वंबोध्यते नेतिप्रत्युच्यते यतस्तत्रयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रका

शंतेमहात्मनःइत्याद्याःश्रुतयः कृतावतारस्यभगवतश्चरणभजनमुपायंवदंतीत्याह स्वकृतपुरेष्विति स्वकर्मोपार्जितेषुपु-

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणंतवपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् इतिनृगतिंविवि

च्यकवयोनिगमावपनंभवतउपासतेंऽघ्रिमभवंभुविविश्वसिताः २० ६५

रेषुदेहेषु अमीषुनरादिषुभोक्तृत्वेनवर्त्तमानंपुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्यपूर्णस्यतवांशकृतंवदंति अंशइवांशः

कृतइवकृतः तद्रूपंवदंतीत्यर्थः ननुकार्यकारणसंघातस्यकुतएवंभूतत्वंतत्राह अबहिरंतरसंवरणमिति बहिःकार्यमंत-

रंकारणंयस्यतत्तदावरणशून्यम् तयोरसत्वादित्यर्थः एवंनृगतिंतुजीवस्यगतिंतत्त्वंविविच्यविशोध्यकवयः अन्यथेदंनप्राप्यतइ-

तिजानंतः निगमावपनंनिगमोक्तकर्मणामावपनमासमंतादुप्यते ऽस्मिन्नित्यावपनंक्षेत्रंसर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यत्रार्पि-

तानिकर्माणिमुक्तिफलफलंतितंभवतो ऽघ्रिमभवंभवनिवर्त्तकंविश्वसिताःकृतविश्वासाःउपासते अर्चनवंदनादिभिः सेवंतेभुवी

तिमर्त्यलोकेइदमेवोचितमितिदर्शयंति २० तदंशत्वमप्येशानत्वन्मायाकृतबंधनम् त्वदंघ्रिसेवामादिश्यपरानंदंनिवर्त्तय ७ २० ६५

वदंतीत्यर्थः जीवेब्रह्माभेदोक्तेःस्तुतिरूपत्वेनतद्भेदज्ञानार्थमुपायोक्तिर्नसंगच्छेत आदित्योयूपोयजमानःप्रस्तरइत्यादिकायांस्तुतिरूपायामभेदोक्तावुपा

योक्तेरभावादितिभावः अन्यथाचरणभक्तिंविनाइदंसाक्षात्काररूपंब्रह्मज्ञानंनप्राप्यते विश्वसिताइतिविश्वासात्फलशैघ्र्यं अर्चनवंदनादीति एतेन

पुनःपुनर्ब्रह्माकाराद्वृत्तिरेवभक्तिर्नतुभगवदर्चनादिरूपाभक्तिरपेक्षितेतिनिरस्तं ७ २०

अन्यसाधनमिति नत्वज्ञानादेः केवलं साधनमेव ननु परमफलरूपमपीति पूर्वश्लोकस्थ नत्वज्ञानसाधनत्वोक्त्यासिद्धांतीकरणमनुचितमित्यर्थः सा
धनानां रवनमोक्षकाले हेयत्वात् पश्चाद्वक्ष्यमाण श्रुतिभाष्याभ्यां शुकसनकाद्याचार्यैश्च विरोधापत्तेरिति भावः मन्वानः पर्यालोचयमानः श्रुतिगणोभ
क्तिं गुरूकरोति मोक्षोपरि विराजमान पंचमपुरुषार्थरूपत्वं स्थापयतीत्यर्थः भक्तिरन्यसाधनमिति पाठे अन्यस्य नत्वज्ञानमात्रस्य साधनमेवेति वचन

भक्तिरन्यसाधनमितिवचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गरूकरोतिदुरवगमेति भोईश्वर दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मनत्वं तस्य निगमाय
ज्ञापनाय तनवान ननोरावितनमूर्तेश्वरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृताब्धिः तस्मिन्परिवर्तो विगाहः
तेन परिश्रमणाः परिवर्जनार्थः श्रमणं श्रमः गतश्रमादित्यर्थः अपवर्गमपि केचिन्न परिलषंति नेच्छंति किंकुतो न्यादिंद्रपदादिकेचिदिति -
एवंभूता भक्तिरसिकाविरला इति दर्शयति नकेवलमन्यन्नेच्छंति किंतु तेनैव सुखेन पूर्णाः संतः पूर्वसिद्धं गृहादिकमप्यम -
प्युपेक्षंत इत्याह नवचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहा इति नवचरणसरोजे हंसाइव रममाणा ये भक्तास्ते -

दुरवगमात्मतत्वनिगमायतवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः नपरिलषंति केचिदप
वर्गमपीश्वरते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २१ छ छ छ

षां कुलं तेन संगस्तेन विसृष्टा गृहा येस्ते तथा अनेन श्रवणकीर्तनेदर्शिते श्रुतिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाह यं सर्वे देवा नमंति
मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यातं च सर्वज्ञै र्भाष्यकृद्भिः मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजंत इति २१ त्वत्कथा -
मृतपाथोधौ विहरंतो महामुदः कुर्वंति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ८

स्यानौ चत्वंमत्वा गुरू करोति धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयस्यापि साधनत्वं मोक्षाधिकपंचमपुरुषार्थरूपत्वं चस्थापयतीत्यर्थः महान
मृताब्धिरिति यदि कश्चिदमृताब्धिर्महान्स्यात्तदोपमीयेतेत्यर्थः श्लेषेणामृतानां सायुज्यादिमोक्षाणां समुद्रतुल्ये इंद्रपदादीनि इंद्रपदशब्देन
अर्थकामौ आदिपदाद्धर्मः तथाच चतुर्वर्गमपि भक्तिवशादेव बलाद्धाममपि नेच्छंति अनेन भक्तेः पुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वं स्वतः परमफलरू
पत्वं च व्यंजितं श्रवणकीर्तनेइति स्मरणपादसेवनार्चनादीनामुपलक्षणमेतदिति भावः श्रुतिश्चेति नृसिंहतापिनीश्रुतिरित्यर्थः देवाविष
यिणः ब्रह्मवादिनो मुक्ताः इति विषयी मुमुक्षुमुक्तसंबंधत्वं ननु ब्रह्मवादिपदं वेदपाठकवाचकं न मुक्तपरमित्याशंकायामाह आख्यातं चेति

सर्वज्ञैर्भक्तिमाहात्म्यमपिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धंजानद्भिर्भाष्यकृद्भिः श्रीमच्छंकराचार्यैः भाष्यार्थस्तु मुक्ताजीवन्मुक्ताभजंतीतिश्रुतिस्थचकारार्थः अपि
नामभक्तिसाध्यफलापेक्षाशून्याअपीतिसूचितं लीलयाभजंतीतिस्वभावात्प्रयोजनमनुद्दिश्यमंदोपिप्रवर्तनइतिविरोधोनिरस्तः विग्रहंकृत्वेतिभ
गवतश्चतुर्भुजपीतांबरधारिमूर्तिमंतर्मनोमयींबहिर्योगधारणामयींकृत्वेतिसाकारभजनमुक्तं नमंतीतिवर्तमानप्रत्ययेनस्वभावव्यंजनाद्भक्तेरसा
धारणज्ञानिचिन्हत्वंध्वनितं यद्वालीलयाहेतुनाननुकृत्यजीववत्कर्महेतुनाविग्रहंकृत्वास्वयमेवदेहंधृत्वासायुज्यादिमुक्तिमनादृत्यभजंतीति
अत्रपक्षेअकर्मजन्यलीलाविग्रहधारीमुक्तेषुभजनोक्त्याकर्मजन्यदेहधारिजीवन्मुक्तेषुकैमुतिकसिद्धाभक्तिरिति श्रुतौनमंतीतिपदंनवविध
भजनोपलक्षणपरमित्याशयेनभाष्येभजंतीतिव्याख्यानं अत्रकौस्तुभकर्तृपितामहैरनंतदेवैः कृतेभक्तिनिर्णयग्रंथेनचुमुक्ताभजंतीत्य
त्रमुक्तपदेनज्ञानिनोवचनव्याधिदेहकैवल्यैकीर्तनेनायोगात् तेषांचनकिंचित्कर्तव्यंनैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिवचनादित्याशंक्यविस्तरेणसमाहितं
अयंतत्रसमाधानाशयः नैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिवाक्यमदृष्टार्थकर्मविषयं दृष्टार्थेषुभोजनादिषुज्ञानिनोपिप्रवर्तनतएव कीर्तनादिकंचदृष्टार्थं
मदृष्टार्थंचकीर्तनादिभक्तिपराणांरोमांचादिसुखातिशयलिंगेनविश्रांतिहेतुत्वनिश्चयात् ब्रह्मानुभवसुखातिशायिसुखस्यात्मारामाश्चमुनयइत्या
दिवचनोक्तविद्वदनुभवसिद्धत्वाच्च ततश्चज्ञानिनांसंकीर्तनजन्यादृष्टापेक्षाभावेपिकीर्तनादिसुखातिशयार्थमेवतत्रप्रवृत्तिः अतएवमुक्त-
मंडलीमूर्धन्यस्यशुकयोगींद्रस्यभागवतसंकीर्तनायपरीक्षिन्निकटेगमनं यद्वाचतुर्विधाभजंतेमामितिगीतावाक्यमार्तादीनामिवज्ञानिनोपिभ
जनविधायकं अपूर्वार्थत्वेनभजेयुरितिविधिस्वीकारात् अधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रवेदुपरिहिदेवेभ्योधारयतीत्यत्रोपरिधारणविधिवत्
अन्यथाआर्तादिषुविधित्वंज्ञानिष्वनुवादत्वमितिवैरूप्यापातात् नचनैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिविरोधइतिवाच्यं तस्यज्ञानिकृतिमात्रपरत्वा
दिति अत्रविधेःफलंतुयावज्जीवंत्रयोवंद्यावेदांतोगुरुरीश्वरः आदौज्ञानाप्तयेपश्चात्कृतघ्नत्वनिवृत्तयइत्यादिवचनोक्तकृतघ्नत्वादिदो
षपरिहारएव अथवापतंत्यधोनादृतयुष्मदंघ्रयइत्युक्तेरभजनरूपानादरकृतपाताभावःफलं श्रीमधुसूदनस्वामिचरणास्तुगीताटीका
दौप्रतिपादयामासुः निष्कामकर्मानुष्ठानंत्यागात्काम्यनिषिद्धयोः तत्रापिपरमोधर्मोजपस्तुत्यादिकंहरेः १ ततःपापक्षयः २ ततोनित्या
नित्यवस्तुविवेकः ३ ततइहामुत्रार्थवैराग्यं ४ ततःशमदमादिसंपत् ५ ततोदृढमुमुक्षा ६ ततोगुरूपसत्तिः ७ ततोमहावाक्योप
देशः ८ ततश्श्रवणं ९ मननं १० निदिध्यासनंच ११ ततोब्रह्मसाक्षात्कारः १२ तस्मादज्ञाननाशाद्भ्रमसंशयनाशः प्रारब्धकर्मनाशः
क्रियमाणाश्लेषश्च १३ ततोवासनाक्षयार्थंयमादिपंचकस्यधारणाध्यानसमाधीनांचानुष्ठानं १४ ततोवासनाक्षयमनोनाशौ १५ ए
वंवासनाक्षयमनोनाशतत्त्वज्ञानदार्ढ्येजीवन्मुक्तिदार्ढ्यं १६ सोयंजीवन्मुक्तस्त्रिविधः स्वतोव्युत्थानपुनर्निर्विकल्पसमाधिमान् १७

परतोऽव्युत्थानयुतं तद्धाम् १८ सर्वथाव्युत्थानरहितं तद्वांश्चेति १९ एकोनविंशतिरमूर्भूमयो ज्ञानसिद्धिदाः यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रु
तिमाननः सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते पूर्वपूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना अद्वेष्टृत्वा
दिवत्तस्य स्वभावो हि भजनं हरेः आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिरिति अयमत्राशयः अ
द्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च इत्येवमादिगुणाः साधकतादशायां साधनरूपेण वर्तमाना जीवन्मुक्तिदशायां लक्षणरूपेणानुवर्तन्त
इति तु निर्विवादं उत्पन्नात्मावबोधस्य त्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिण इत्यादिवचनात् उक्तगीतावचना
च्च साधकतादशायां महता प्रयत्नेन विद्यमानानामद्वेष्टृत्वमैत्रीकरुणादीनां सिद्धदशायां विना प्रयत्नं सत्त्वं चेत्यस्य मुपपत्तिः देहेन्द्रियान्तःकर
णजन्यकर्मणामस्ति शक्तिद्वयं एकं संस्कारजनकत्वमपरमपूर्वजनकत्वं चेति सुप्रसिद्धं संस्कारमात्रजनकत्वं च लौकिककर्मस्वपि प्र
सिद्धं यथा वेष्टनादिक्रियया कटादौ स्थितिस्थापकादिसंस्कारोत्पत्तिः तथा च साधकतादशायां प्रयत्नतोऽनुष्ठीयमानानि शान्तिदान्तितितिक्षा
मैत्रीकरुणादीनि दृष्टादृष्टोपकारद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारं जीवन्मुक्तिदशां चोत्पाद्य देहेन्द्रियान्तःकरणेषु कंचन संस्कारमा जनयन्ति तत्सं
स्कारवशाच्च प्रयत्नमन्तरेणाप्यद्वेष्टृत्वमैत्र्यादीनि जीवन्मुक्तेष्वनुवर्तन्ते एवमेव श्रवणकीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वन्दनं दा
स्यमित्येवंप्रकारा भगवद्भक्तिरपि स्वभावतो लक्षणरूपेण जीवन्मुक्तेष्वनुवर्तत इत्यवश्यमभ्युपेयं भगवद्भक्तिर्हि निष्कामकर्मानु-
ष्ठानमारभ्योत्तरसर्वभूमिकासु जीवन्मुक्तिदशाप्राप्तिपर्यन्तासु अनुष्ठीयमाना स्ववश्यं अनुष्ठीयते तां विना ज्ञानोदयादिभूमिप्राप्त्यभा
वादित्युक्तं श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो इत्यादिपरशतश्रीभागवतादिपुराणवचनेभ्यः यथा ज्ञानं विना मुक्तिर्नास्त्युपायशतैरपि त-
था भक्तिं विना ज्ञानं नास्त्युपायशतैरपीत्यभियुक्तोक्तेश्च एवं च मूलादारभ्य परतोऽव्युत्थानपर्यन्तभूमिकास्वनन्तमनुष्ठीयमाना भक्तिर्भ
गवत्प्रसादद्वारा तां तां भूमिकामुत्पाद्य सिद्धदशायामपि लक्षणरूपेणवर्तत इति युक्तं किं चाद्वेष्टृत्वादितोऽपि भक्त्यनुवृत्तिरवश्यंभाविनी
अद्वेष्टृत्वादीनां श्रवणमननाद्यारभ्यानुष्ठीयमानत्वात् भक्तेस्तु ततोऽपि पूर्वं निष्कामकर्मानुष्ठानमारभ्यानुष्ठीयमानत्वेन तत्संस्कार
स्य ततोऽपि दृढतरत्वात् अत एव चाद्वेष्टृत्वादितोऽपि भक्तेरसाधारणज्ञानिचिह्नत्वं एवं च यथाद्वेष्टृत्वादिचिह्नाभावे ज्ञानित्वे एव संदेह
स्तथावश्यानुवर्तमानश्रवणकीर्तनादिभगवद्भक्तिरूपासाधारणचिह्नाभावे ज्ञानित्वाभाव एवेति शुकाग्रहश्चान्यत्तद्येऽविभावनीयं इ
दं स्वभावतो भक्त्यनुवृत्तिप्रतिपादनं व्युत्थानराहित्यलक्षणायां चरमभूमिकायामेव पूर्वासु व्युत्थानवत्सु भूमिकासु तत्तरभूमिप्राप्त्यर्थं

कीर्तनादिसुखातिशयार्थंचप्रयत्नतएवभक्त्यनुष्ठानंकुर्वंत्यहैतुकीमित्यादौक्तत्र्यायानुनाप्रयत्नोकोरिति अत्रार्थेसूतसंहितावचनानि विशुद्धज्ञानमुत्पन्नंपश्यतस्यमहात्मनः शिवरुद्रमहादेवब्रह्मेशानादिनामसु शिवस्यलिंगपूजायांशिवस्थानेषुसुव्रताः प्रियबुद्धिः प्रजायेनस्वभावादेवसर्वदा यस्यविज्ञानिनस्तेषुप्रद्वेषोवापिजायते उपेक्षावानसज्ञानीपक्षपीज्ञानवंचकः बाधितोकारनोवापियस्यबुद्धिःस्वतोनहि एषसौनैवविज्ञानीभ्रांतएवनसंशय इत्यादीस्पष्टमतिविस्तरैः ८ कर्माचरणविरागोभूमी अपियेनसम्यगारूढाः भवपंतिवपंज्ञानिनर्ईश्वंनभजामननितनिम्नेभ्यः२१ आराममिति

आराममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चन ननंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीत्याद्याः श्रुतयोनुक्रोशंसोजगदात्मनीश्वरेरतिमुपदिशंतीत्याह त्वदनुपथमिति त्वदनुवर्तित्वात्त्वत्सेवौपयिकमिदंकुलायंकौपृथिव्यांलीयतइतिकुलायंशरीरम् आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्मावसुहृच्चप्रियश्चतद्वत् चरतिस्वाधिननयावर्ततइत्यर्थः तथापित्वयिउन्मुखेहि

त्वदनुपथंकुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरतितथोन्मुखेत्वयिहितेप्रियआत्मनिच
नबतरमंत्यहोअसदुपासनयात्महनोयदनुशयाभ्रमंत्युरुभयेकुशरीरभृतः २२

तेप्रियेआत्मनिच अप्यर्थेचकारः एवंभूतेसत्स्वपि त्वयिबतअहोकष्टंनरमंतिनसख्यादिनाभजंति असदुपासनयादेहाद्युपलालनेन आत्महनःप्रमादिनःकुतःयदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयोवासनायेषां तेकुशरीरभृतः संतःउरुभयेसंसारेभ्रमंतिपरिवर्तंते अतआत्महनइतिभावः त्वय्यात्मनिजगन्नाथेमन्मनोरमतामिह कदाममेदृशंजन्ममानुषंसंभविष्यति २२ ९

अस्यपरमात्मनःआरामंउपवनं क्रीडास्थानंग्रामनगरादिविश्वंसर्वेपश्यंति तंआरामनिर्मातारंपरमात्मानंकश्चनकोपिनपश्यति नतमिति यूयंतंनविदाथनजानीथ यइमाःप्रजाजजानजनयतिस्म अतोयुष्माकंतस्यचअन्यद्भेदमहत्व्यवधानंबभूव यतोभवंतोनीहारेणाविद्ययाप्रावृताअवगुंठिताः जल्प्याःप्रजल्पनपरास्तार्किकाइत्यर्थः अतएवासुतृपःप्राणतर्पणपरायणाःउक्थानांशासितारःयज्वानस्तेचरंतिसंसरंतीत्यर्थः अनुक्रोशंत्यःकृपयोच्चैरुपदिशंत्यः रमंतीतिपरस्मैपदमार्षं ९

आत्मावाअरेद्रष्टव्यइति वैनिश्चयेनअरेमैत्रेयि आत्माद्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः अन्यज्ञानेविध्यसंभवात् द्रष्टव्यइत्यनूद्यश्रवणादिसाधनानिविधीयंते आत्म
दर्शनफलायश्रवणादिकर्तव्यमिति तानिसाधनान्याह श्रोतव्यइति उपक्रमादितात्पर्यलिंगविचारैरवधारयितव्यः मंतव्यः अनुकूलतर्कैरसंभावना
विपरीतभावनानिवृत्तयेस्वयंमुहुर्विचारणीयः निदिध्यासितव्यः निश्चयेनध्यातव्यः अ त्रात्मपदंसाकारनिराकारब्रह्मसाधारणमितिटीकाशयः
नेनारीणांनारिणांचसाकारध्यानमहिमप्रदर्शनपरमूलेनैकवाक्यतया चरणस्मरणंप्रेम्णातवदेवसुदुर्लभमितितात्पर्यसंग्राहकसाकारविषयकश्लो
इदानीमात्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्याद्याः श्रुतयोध्यानमंगलेनोपदिशंतीत्याह निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजइति
मरुत्प्राणः मनश्च अक्षाणींद्रियाणिचनिभृतानिसंयमितानियैस्तेचतेदृढंयोगंयुंजंतितेदृढयोगयुजस्तेतथाभूतामुनयोहृदियत्तत्वमुपास
तेतदेवारयोऽपितवस्मरणाद्ययुः प्रापुः स्त्रियोऽपिकामतःउरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः अहींद्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्या
सांताःपरिच्छिन्नदृष्टयःसमदृशः सममपरिच्छिन्नंत्वांपश्यंत्यो

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजोहृदियन्मुनयउपासतेतदरयोऽपिययुःस्मरणात् स्त्रियउरगेंद्रभोगभुजदंड
विषक्तधियोवयमपितेसमाःसमदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः २३ ७ ७ ७

वयंश्रुत्यभिमानिन्योदेवताअपितेसमाएवकृपाविषयतयाअंघ्रिसरोजसुधाः अंघ्रिसरोजंसुष्ठुधारयंत्यः अयंभावः इत्थंभूतस्तवस्म
रणानुभावः येयोगिनस्त्वांहृद्यालंबनमुपासते यांश्चवयंत्वांसमंपश्यामः यांश्चस्त्रियः कामतः परिच्छिन्नंध्यायंति येचद्वेषेणसर्वा-
नपितांस्त्वामेवप्रापयतीति २२ चरणस्मरणंप्रेम्णातवदेवसुदुर्लभं यथाकथंचिन्नृहरेममभूयादहर्निशं २२ १०
कसंगतिश्चस्पष्टा ध्यानमंगलेनेति साकारध्यानमपिध्यातृकामनानुसारेण साकारस्यनिराकारस्यवाब्रह्मणोदर्शनसाधनत्वेनोपदिशंतीत्यर्थः मुन
योहृदियत्तत्वमिति मौनेयानिश्चयात्सात्यादिश्रुत्युक्तमननशीलत्वादपरिच्छिन्नदृष्टयोयद्ब्रह्मारभ्यतत्वरूपंत्वामुपासतेतदेवारयोपिसाकारस्यतव-
स्मरणप्रभावाद्ययुरित्यर्थः उपासतेययुरितिवर्तमानभूतप्रत्ययाभ्यांमुनयउपासीनाएववर्त्तंतेतेषांतन्प्राप्तिः पूर्वमेवारयस्तथाप्रापुरितिव्य
ज्यते एकमाश्चर्यमुक्त्वाश्चर्यांतरमाह स्त्रियइति स्त्रियोपीत्यपिशब्दाद्धिपत्नं कृपाविषयतयासमानाइतिशेषः अंघ्रिसरोजमिति चरणधारणायाम
पिश्रुतीनामपरिच्छिन्नत्वासंधानमितिभावः १० २२

ननुयस्त्वस्मरणानुभावएवंभूतः कथंहृशं न द्भगवन्तत्वमित्याकांक्षायांतमप्यदुर्ज्ञेयत्वादलंजिज्ञासयाभक्तिरेवश्रेयसीत्याशयेनावतारयति यतोवाचइत्यादि
यस्मान्निर्विकल्पाद्‌द्यानंदात् यतोवाचोभिधायकशब्दास्तादृशब्रह्मबोधनायप्रयुज्यमाना अपि अप्राप्यशक्तिहृत्तात् अप्रकाश्यैवनिवर्त्तन्ते मनसासह
हेति मनोवृत्तिरपिनतत्प्रकाशयतीत्यर्थः कोअद्धेति इयंविसृष्टिराकाशादिसृष्टिः कुतः कस्मात् नाना कुतः कस्माद्धेतोः स्थितिंप्राप्ताएतदद्धा प्रत्यक्ष
यतोवाचोनिवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहकोअद्धावेदकइहप्रवोचत् कुतआजाताकुतइयंविसृष्टिः अर्वाग्देवाअस्यविसर्जनेनाथाकोवेदयतआबभूव
अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् तद्धावतोन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधातीत्याद्याः श्रुतयोभगवन्तत्वंदुर्ज्ञेयंवद
न्तोभक्तिमेवोररीकृत्यस्तुवंतीत्याह कइहन्विति बत अहोभगवन् इहजगतिअग्रसरंपूर्वसिद्धंत्वां अवरजन्मलयः अर्वाचीनोसन्निनाशवान्
कोनुपुमान्वेदजानाति ईश्वरस्यपूर्वसिद्धावन्यस्यचार्वाचीनत्वेप्रमाणंवदन् ज्ञानकारणाभावमाह यतउदगादिति यतस्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा
उत्पन्नः यंब्रह्माणमनुउभये अध्यात्मिकाधिदैविकादेवगणाउत्पन्नाः ततोप्यर्वाचीनाः सर्वेयदातुभगवान्सर्वमवरुध्यउपसंहृत्यशयी-

कइहनुवेदबतावरजन्मलयोग्रसरंयतउदगादृषिर्यमनुदेवगणाउभये तर्हिनसन्नचासदुभयंनच
कालजवः किमपिनतत्रशास्त्रमवकृष्यशयीतयदा २४ ७ ७ ७

ततर्हितदाअनुशायिनांजीवानांसाधनंनास्तियतस्तदानसत् स्थूलमाकाशादिनचासत् सूक्ष्मंमहदादि नचउभयंसदसभ्द्यामारब्धंशरीरम्
नचकालजवः तन्निमित्तभूतंकालवैषम्यम् एवंसतितत्रतदानकिमपिइंद्रियप्राणाद्यपि नचज्ञापकंशास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक्‌दृ
ष्टिगतानांदेहाद्युपाधिकृतां नराणांकालवशेनचमलिनसत्वानांनतावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमाजजानान्य-
द्युष्माकमंतरंबभूवइत्याद्याः यदातुप्रलयसमयेनबद्धं तरमस्तितदा१पिसाधनाभावात् नभगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् अतस्त्वदेकशरण
तयाश्रवणकीर्तनादिभक्तिरेवस्फुरति २४ क्वाहंबुध्यादिसंरुद्धः क्वचभूमन्महस्तव दीनबंधोदयासिंधोभक्तिंमेनृहरेदिश ११

तः कोवेदनकोपीत्यर्थः इहसंसारमंडलेकः प्रवोचत्प्रावोचत् कोपिप्रवक्तानबभूवेत्यर्थः ननुब्रह्मादिदेवाज्ञास्यंतितत्राह अर्वागिति अस्यवि
सर्जनेनएतत्सृष्टत्वेनब्रह्मादिदेवाअपिअर्वाचीनाएवेत्यर्थः योब्रह्माणंविदधाति पूर्वमितिश्रुतेः अथतस्मादियंविसृष्टिर्यतआबभूव तंकोवेदन
कोपीत्यर्थः अनिर्वचनीयैवसृष्टिरितिभावः अनेजदिति एकमद्वितीयंएजनंकंपनंस्वस्थानात्च्यवनंतद्रहितमपिमनसोजवीयोवेगवत्तरंविभुत्वादित्य
र्थः एतत् आत्मतत्वंदेवाइंद्रियाणिनाप्नुवन् यतः पूर्वमर्शत् पूर्वमेवगतंसर्वानरनयास्थितंतत्तुपराग्भूतमित्यर्थः इंद्रियाणि परागवस्तु विषयाणितत्र

स्वविषयाणीतिभावः तिष्ठत्स्थिरमपितत् शीघ्रगतिमनोन्यानत्येति अतिक्रम्यवर्तते तस्मिन्परमात्मचैतन्येसतितदाश्रयत्वेनवर्तमानो मातरि-
श्वावायुः अपःउदकप्रवाहवत् सततंवर्तमानाः सर्वेषांसर्वचेष्टाद्धातिसंपादयति ततंविदार्थेति आख्याता ११ २४

असतः उत्पत्तेः प्रागविद्यमानस्यजगतः वैशेषिकाः काणादाः सप्तपदार्थवादिनोनवीनास्तार्किकाः एतेह्येवमाहुः उत्पत्तेः पूर्वंकार्यमात्रस्यप्रागभावो
स्तित्त्वतत्प्रागभावस्तत्कार्येनिमित्तकारणं उत्पन्नेकार्येप्रागभावनाशः तस्यानादित्वेसतिसांतत्वादिति सांख्यवेदांतिनौतुसत्कार्यवादिनौ उ
त्पत्तेः पूर्वंकारणेसूक्ष्मरूपेणसदेवकार्यंकुलालादिकारकव्यापारेणव्यक्तीक्रियते प्रागभावस्यतुनकारणता अभावाद्भावोत्पत्तेरसंभवात् नास
तोविद्यतेभावइत्यादिवचनादितितयोराशयः पातंजलायोगशास्त्रप्रणेतारः जीवरूपंसत्यंतत्त्वौपाधिकं यथाताम्रादिरस्वर्णरूपएवसन्नौ
षधिपुटपाकादिप्रभावात्स्वर्णंभवति एवमब्रह्मभूतोजीवोयोगप्रभावाद्ब्रह्मभवतीतियोगशास्त्राशयः वेदांतिनस्तुजीवः सर्वदाब्रह्मरूपए
वास्ति अज्ञानेनस्वस्याब्रह्मरूपत्वंमत्वा संसरति यथाकश्चनराजपुत्रः राज्ञावनेत्यक्तोव्याधैः संवर्धितोव्याधएवाहमितिराजत्वाज्ञानान्मन्य

इतो ऽपिज्ञानं तस्क्रशकम् उपदिशतामपिभ्रमबाहुल्यादित्याहुः जनिमसतइति असतोजगतोजनिमुत्पत्तिंयेवैशेषिकादयोवदंति असतएव
ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिंयेचपातंजलादयः सतएवैकविंशतिप्रकारस्यदुःखस्यनाशंमोक्षंवदंतियेनैय्यायिकाः ७. ७.

तेस्म सत्वकेनचित्तत्वंव्याधः किंत्वमुकराष्ट्राधिपोराजात्वमसीत्यादिनोपदिष्टोज्ञानरूनव्याधत्वंविहायराजत्वंज्ञात्वाराजाभवतितद्वदितिवदंति
एकविंशतिप्रकारस्येति षडिंद्रियाणिषड्विषयाःषडिंद्रियजन्यज्ञानषट्कंशरीरंसुखंदुःखंचेत्येकविंशतिविधंदुःखं वैषयिकसुखस्यापिनाशादिज्ञाने
तदुःखसंबंधित्वात्दुःखत्वं एवंशरीरेंद्रियादीनामपिदुःखनिदानत्वादिनादुःखत्वं एवमेतस्यैकविंशतिविधदुःखस्यसत्यस्यैवज्ञानान्नाशोमोक्षः तथा
चगौतमसूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्गइति उत्तरोत्तरापायेमिथ्याज्ञानादिनाशेतदनंतरस्यत
त्पूर्वपूर्वस्यदोषादेरभावान्मुक्तिरितिसूत्रार्थः तथाचायंक्रमः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानेसर्वपदार्थविविक्तात्मतत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननाशः तेनदोषा
णांरागादीनांनाशः प्रवृत्तिहेतुरागाद्यभावेप्रवृत्तेर्धर्माधर्मादिरूपाया अनुत्पत्तिः तदनुत्पादेचदेहांतरसंबंधरूपजन्माभावः भोगेनप्रारब्धक्षयः
ज्ञानेनसंचितक्षयः एवंभाविजन्माभावेवर्तमानदेहपातेएकविंशतिदुःखध्वंसोमोक्षः मोक्षस्यदुःखाभावरूपत्वेनैवपुरुषार्थत्वंतत्तुसुखरूप
त्वेनापिनित्यसुखाभावादितिप्राचीनतार्किकाः षोडशपदार्थवादिनोवदंतीत्यर्थः अद्वैतवादिनस्तुज्ञानैकनिवर्त्यस्यक्वापिसत्यत्वादर्शनान्मा

न्यःपंथाविद्यतेयनायेत्यादिश्रुतौज्ञानैकनिवर्त्यत्वेनश्रुतएकविंशतिदुःखात्मासंसारोनसत्यः किंतुरज्जुसर्पादिवन्मिथ्यैवेतिकल्पितस्यैवदुःखात्मकसंसारस्य ज्ञानान्नाशोमोक्षइतिसिद्धांतयंति सांख्यादयइति आदिपदमद्वैतवादिभिन्नसर्वशास्त्रकारसंग्रहार्थं वास्तविकात्मनानात्वस्यसर्वमतेसत्वात् अद्वैतमते वस्तुतएकएवात्माज्जीवात्मपरमात्मभेदजीवजीवभेदादिकंचोपाधिकल्पितंघटाकाशमठाकाशादिभेदइवाकाशइति सत्यमिति नित्यमित्यर्थः ध्वंसाप्रतियोगीतियावत् अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिश्रुतिबलेनस्वर्गादेः कर्मफलस्यनाशानंगीकारात् सृष्टिप्रलयानंगीकाराच्च एतेषांमीमांसकानांमतेदुःखप्रागभावपरिपालनंमोक्षः यज्ञाद्यकरणेदुःखोत्पत्त्यादुःखप्रागभावनाशोबंधः यज्ञादिकरणेनित्यस्वर्गोत्पत्त्यादुःखोत्पत्त्यभावेनप्रागभावपालनमिति वेदांतिमतेब्रह्मातिरिक्तस्यसर्वस्यानित्यत्वमिति एवंपंचशास्त्राणांमतान्यनूद्यषष्ठेनवेदांतशास्त्रेणापवदति तेसर्वेइत्यादिना सदेवेति

उतअपिचयेसांख्यादयः आत्मनिभिदांभेदंचयेमीमांसकाः विपणंकर्मफलव्यवहारमृतंसत्यंस्मरंतिवदंतितेसर्वेआरूपितैःआरोपितै-र्भ्रमैरेवोपदिशंति ननत्वदृस्यासदेवसौम्येदमग्रआसीत् ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिअनीशयाशोचतिमुह्यमानः अविद्यायामंतरेवर्तमानाः

जनिमसतःसतोमृतिमुतात्मनियेचभिदांविपणमृतंस्मरंत्युपदिशंतित आरुपितैः ५ - ५

स्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाःजंघन्यमानाःपरियंतिमूढाः अंधेनैवनीयमानायथांधाः

इदंनामरूपात्मकंविकृतंजगत्हेसौम्यअग्रेसृष्टेःपूर्वंसदेवसद्रूपब्रह्मात्मकमेवासीत् नतुनासीदित्यसत्कार्यवादिनःकाणादस्यनिरासः ब्रह्मैवेति य-आत्मानंपश्यतिसब्रह्मैवसन्ज्ञानात्पूर्वंब्रह्मरूपएवसन्ज्ञानोत्तरकालंशरीरपातोत्तरंवाब्रह्माप्येतिप्राप्नोतीतियोगशास्त्रनिरासः अनीशयेति अनी-शयामायानयामुह्यमानः शोचतिदुःखीभवतीत्यज्ञानकल्पितमेवदुःखंनसत्यमितिगौतमीयमतनिरासः मीमांसकमतंपरिहरति अविद्यायामिति धीराः धीमंतोपि अविद्यायामंतरेमध्येवर्तमानाअविद्यावृतज्ञानाअतोमूढाविवेकशून्याःस्वयमात्मानमेवपंडितंमन्यमानाः अतोजराजन्ममरणादि दुःखव्रातैर्जंघन्यमानाःभृशंपीड्यमानाःहंतेर्यङ् अभ्यासस्यनुक् अभ्यासाच्चेतिकुत्वं ततःकर्मलटःशानच् अतोलोपःयलोपश्चे ति परियंतिपरिभ्रमंति अंधेननीयमानाअंधायथाकूपोदकपानादिक्लेशप्राप्नुवंतोभ्रमंतितद्वत् आत्मभेदस्यसर्वमतसिद्धांतत्वात्तन्मतमतेपरिहरति

५ ५ ५ ५ ५

एकमेवेति एकपदैवकाराद्वितीयपदैः स्वगतसजातीयविजातीयभेदनिरासः तदुक्तंविद्यारण्यगुरुभिः वृक्षस्यस्वगतोभेदः पत्रपुष्पफलादि
भिः वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयः शिलादितः तथासद्वस्तुनोभेदत्रयंप्राप्तंनिवार्यते ऐक्यावधारणाद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिःक्रमादित्यादि एकएव
हिभूतात्मेति अत्रापिश्रुतौएकएवह्रीतिपदत्रयेणभेदत्रयनिरासःभूतात्माभूततादात्म्यापन्नःसन्जरायुजादिचतुर्विधभूतजातेव्यवस्थितः विविधंनानात्वेनावस्थितः अतएक
धाएकोपाध्यनुसंधानेएकधंवबहूपाध्यनुसंधानेबहुधंवचदृश्यते एवंतिद्वार्थे जलचंद्रवदिति यथाजलविंबितश्चंद्रएकजलेदर्शनेएकोदृश्यतेबहुजले वुदर्शने
एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिर्विरोधात् किं
चवस्तुनःपुरुषस्यत्रिगुणमयत्वंसर्वभिदंसंगच्छेत ननुतदस्त्वित्याह त्रिगुणमयः पुमानिति भिदायदबोधकृतात्वयीति त्रि
गुणमयःपुमानित्यनेनहेतुनायाभिदाउपलक्षणमेतत् भिदादिसायस्मात्वयिविषये अबोधकृतात्वद्विषयाज्ञानविज्रंभितात

त्रिगुणमयःपुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयिनततःपरत्रसभवेदवबोधरसे २५ ७

हिकिमज्ञानमस्तिवस्तुनः पुंसिनेत्याह ततः अबोधात्परत्रपरेअसंगेअवबोधरसेज्ञानघनेसअबोधोनभवेत् नसंभवतीत्य
र्थः २५ मिथ्यातर्कसुकर्कशेरितमहावादांधकारांतरभ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमंस्त्वज्ञानवर्त्मास्फुरम् श्रीमन्माधववाम
नत्रिनयनश्रीशंकरश्रीपते गोविंदेतिमुदावदन्मधुपतेमुक्तःकदास्यामहम् १२ ७ ७ ७
बहुधादृश्यतेनहदित्यर्थः
आदिपदात्तद्यथेहकर्मचितोल्लोकः क्षीयतेइतितैषातर्केणमतिरापनेयेत्यादिश्रुतिसंग्रहः श्रीमन्निति सर्वतःशोभमान माधवमधो
र्गोपत्येषवतीर्ण त्रिनयनेति श्रीशंकरेतिशिवनामकीर्तनं यद्वात्रयाणांलोकानांलोचनरूपोनायकोवाश्रियालक्ष्म्याभक्तानांशं
करोतीतितयोः संबुद्धिः श्रीपतेलक्ष्मीकांत गोविंदगोकुलादौविहारशील मधुपतेमथुरायांद्वारकायांच विराजमान मुदामे-
म्णावदन्नकदामुक्तःस्यांयद्वामुक्तोमुक्तपुनरकालमपिमुदामोक्षाधिकानंदेनवदन्कदास्यामिति १२ २५

७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

पृथक्ब्रह्मभिन्नंनाप्नीत्युक्तंस्यात् तत्रपृथक्सत्ताभावेसत्यत्वेनप्रतीतिर्विरुद्धेत्यर्थः असतोधीति असतोनामरूपव्याकृतिरहितत्वेनशू-
न्यतुल्यात् ब्रह्मणोनिमित्तभूतात् नविद्यतेधीर्यस्मात्तदधिमूलाज्ञानं मनोमहत्तत्वाख्यासमष्टिबुद्धिरसृजत अजायत अज्ञानमेवसमष्टि

नन्वयद्यसन्नोत्पद्यतेयदिवात्रिगुणमयःपुरुषोनभवतितर्हीदंप्रपंचजातंपुरुषश्चपृथङ्नाप्नीत्युक्तंस्यात् कथंतर्हितयोःसत्वेनप्रती
तिरतआह सदिवमनइति मनःमनोमात्रविलसितमिदंत्रिवृत् त्रिगुणात्मकंप्रपंचजातमसदेवसदिवविभातिकथमितिचेत्तत्रा–
ह त्वयीति त्वय्यधिष्ठानेअधिष्ठानसत्तयासद्रूपमितिप्रतीयतइत्यर्थः नकेवलमिदं कारास्पदंकिंतु आमनुजात् मनुजःपुरुषः अभिवि
धावाकारः पुरुषमभिव्याप्येतिपुरुषस्यापिपृथक्सत्यप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथाचश्रुतिः असतोधिमनोसृजत म
नःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितं यदिदंकिंचेति तन्वात्मविदामपिविश्वंसदेवस्फुर

सदिवमनस्त्रिवृत्त्वयिविभात्यसदामनुजात् सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः नहिवि
कृतिंत्यजंतिकनकस्यतदात्मतयास्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् २६ ७

तिअतःकथमसत्यादतआह सदभिमृशंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदंभोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतयैवसदभिमृशंतिसदि
तिजानंति आत्मकार्यत्वान्नपृथगित्यर्थः तथाहि यदुपादानकंयत्कार्यंभवति तत्तेनैवरूपेणप्रतीयते उपादीयतेचेति–
लोकाचारेणदर्शयति नहिविकृतिमिति कनकस्यविकृतिंकुंडलादिकंकनकार्थिनोनत्यजंति अत्रहेतुः तदात्मतयाकनक
रूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदंविश्वमनुप्रविष्टंचपुरुषरूपमात्मतयैवावसितंनिश्चितम् २६ यत्सत्वतःसदाभातिजग
देतदसत्वतः सदाभासमसत्यस्मिन्भगवंतंभजामतम् १२ ७

मनोरूपेणविवर्तितमभूदित्यर्थः तच्चमनःप्रजापतिंसत्यलोकवासिनंब्रह्माणमसृजत तस्माद्यदिदंपरिदृश्यमानंकिंचकिंचनतदिदंमनस्ये
वसमष्टिबुद्धावेवपरमंयथास्यात्तथाप्रतिष्ठितंप्रकर्षेणस्थितमित्यर्थः १२ २६ ७ ७ ७

नवपरिये नेहनानेति इह ब्रह्मणि नाना सजातीयादिभेदयुतं किंचन किमपि नास्ति वस्तुतः कल्पितमेव सर्वं भासनेइत्यर्थः मृत्योरिति इह ब्रह्म
णियः नानेव कल्पित भेदशालिचेतनाचेतनात्मकं विश्वं पश्यति स मृत्योरनंतरं मृत्युं जन्ममरणादिपरंपरारूपसंसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ननु ज्ञानं ब्र-
ह्मज्ञानं स्फुकरमेव ज्ञानमात्रान्मोक्षसिद्धेः कृतं भक्त्या अलं साकारेश्वर भजनेनेमास्तु भगवद्भक्तिरित्यर्थः एवं हि वेदांत तात्पर्यानभिज्ञास्तच्छा
स्त्राभिमानिनो वदंति अज्ञानकृतः संसारो ज्ञानादेव निवर्तते न तत्र ज्ञानान्यसाधनापेक्षा न हि रज्ज्वज्ञानकृत सर्पनिवृत्तिर्ज्ञानातिरिक्त दंडप्रहार
दैवताचिंतनादिकं साधनमपेक्षते ज्ञानं च प्रमाणाधीनमिति वेदांतश्रवणादेव ब्रह्मज्ञानं न तत्र भक्त्यपेक्षा न हि चक्षुरादेः स्वविषयज्ञानजनने भ
क्त्यपेक्षा न वाक्यानि होमादिवाक्यैः श्रद्धावतां स्वार्थधर्मबोधने भक्तिरपेक्ष्यते न च श्रद्धैव भक्तिरिति वाच्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वित इत्यादौ भेदेना
क्तेः न च वेदांतश्रवणात्परोक्षज्ञानमेव जायते तेन तस्य दापरोक्ष्याय तत्त्वपेक्षेति वाच्यं वाक्यश्रवणादेवापरोक्ष्यमिति विवरणसिद्धांतात् शब्दो

नतु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्यादिश्रुतिभिरेवंभूतस्य भगवतः प्रतिपाद
नात् तज्ज्ञानं स्फुकरमेवेति कृतं भक्त्या अत आह नवपरिचर्ययेति नवेति कर्मणि षष्ठीत्वायें परिचरंति छंदसि व्यवहिताश्चेति प
च्छब्देन व्यवधानमदोषः केनरूपेण अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि सत्त्वानि निकेतो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता
तया सर्वभूतावासतयेत्यर्थः उत एव अविगणय्य तिरस्कृत्य नएवनिकृतेर्मृत्योः शिरः मूर्धानं पदा पादेन आक्रमंति मृ
त्योर्मूर्ध्नि पदं दधतीति तेन तरंति मुच्यंत इत्यर्थः ये पुनर्विमुखाः अभक्तास्तान् गिरा वाचा पशून् निववि बुधान्विदुषोऽपि परिव
यसे बध्नासि कुतः त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनंति पवित्रयंति आत्मानमन्यानपीति
शेषः नेतरे तथा च श्रुतिः तस्य वाक् तंति र्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितमिति अयमभि
प्रायः सत्यमेवंभूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयंति २ ७ ७

हि परोक्षवस्तु विषये परोक्षज्ञानं जनयति सन्निकृष्टप्रत्यक्षार्हवस्तुविषये तु प्रत्यक्षमेव ज्ञानं जनयति तथा च यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति प्रत्य
गभिन्न ब्रह्मणोऽति सन्निकृष्टत्वादपरोक्षत्वाच्चापरोक्षमेव ज्ञानं महावाक्याज्जायते दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यवत् न हि दशमस्त्वमसीत्युक्ते स्व
दशमत्वज्ञाने भक्त्याद्यपेक्षेति सर्वभूतावासतयेति खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरी
रं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्य इत्याद्युक्तरीत्येति भावः इदं श्रवणकीर्तनार्चनादेरुपलक्षणं तस्य वागिति वेदरूपा वाक् तंतिर्महारज्जुः ब्राह्मण
दिनामानि तंतिसंयुक्तदामानीव यथा तंत्यां दामभिर्वृषा बध्यंते एवमीश्वरस्य विधिनिषेधलक्षणया वेदवाण्या तंतिरूपया दामरूपैर्नामभि

रिदंसर्वंजगत् सितंबद्धं ब्राह्मणस्त्वंषट्कर्माणिकुरुक्षत्रियादिस्त्वंयजनादित्रयं ब्रह्मचारीवेदपाठमित्येवमादिनासंपन्नमित्यर्थः एवंभूतंभस्य
गाभिन्नंसज्जानीयादिभेदशून्यंप्रतिपादयंतीतिसत्यमित्यन्वयः तत्रापरोक्षवस्तुविषयकप्रमाणानामपरोक्षज्ञानजनकत्वनियमंबाधभि
प्रेतमंगीकरोति यद्यपीत्यादिना मनत्यनपेक्षांनिरस्यति तथापीति शब्दस्यपरोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावात् श्रवणकालेपरोक्षमेवज्ञानं नि
दिध्यासनोत्तरमेवमनसासाक्षात्कारइतिवाचस्पतिमते श्रवणोत्तरमपिसाक्षात्कारार्थंनिदिध्यासनाद्यपेक्षावसिद्धामनत्यपेक्षाविवृ
रणकारमतेप्याह असंभावनेति अयंतत्रविवरणसिद्धांतानुसार्याशयः श्रवणकालेउत्पन्नमपिअपरोक्षज्ञानमसंभावनाद्यनंतदोषैः
प्रतिबद्धत्वयानाविद्यानिवर्तनादिकार्यक्षमं नत्युत्पन्नोप्यग्निर्मणिमंत्रादिभिः प्रतिबद्धोदाहादिकार्यंजनयति अतःश्रवणकालिकंज्ञानम
परोक्षसंज्ञमपिपरोक्षतुल्यमेवभवति ततश्च अविद्यानिवृत्त्यादिकार्यक्षमसाक्षात्कारप्रतिबंधकीभूतनानाविधेहजन्मजन्मांतरदोषप्र
तत्त्वयद्यपिवस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेवज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषुपरोक्षमिवभव

तवपरियेचरंत्यखिलसत्वनिकेततयातउतपदाक्रमंत्यविगणय्यशिरोनिर्ऋतेः परिवयसेपशूनिववगि
राविबुधानपितांस्त्वय्यकृतसौहृदाः खलुपुनंतिनयेविमुखाः २७ ६ ६

तीतिनापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थम् भगवत्परिचर्ययातुसम्यगमलचित्तानांतत्प्रसादेनलब्धापरोक्षज्ञानानामपत्ततएवकरकलितोमोक्षइति
निबंधनिरासायभगवद्भक्तिरवश्यकी भक्तिंविनादोषक्षयलक्षणचित्तशुद्ध्यसंभवात् अशुद्धचित्तेभगवत्प्रसादाभावात् तत्प्रसादाभावेसाक्षात्का
रस्यरज्जुध्यायमाणत्वमितिसर्वसिद्धांतात् प्रतिबंधकक्षयंविनैवदशमादिवाक्यदृष्टांतेनचक्षुरादिदृष्टांतेनवाश्रवणमात्रादविद्यानिवर्तकसाक्षात्का
रांगीकारेकर्मोपासनापेक्षा[illegible]ः तथाचयज्ञादिश्रुतिविरोधः सर्वापेक्षाधिकरणविरोधश्चदुर्निवारः सर्वोपनिषत्सूपासनाविधिवाक्या
नांपाठवैयर्थ्यापातश्च साधनमात्रापेक्षाभावापत्त्याशांत्यादिसाधनविधायकश्रुतिसूत्रविरोधश्चेत्यादिबहुव्याकुलं ननुशांत्यादेःसाधनत्वंशां
तोदांतइत्यादिश्रुतिबलात्स्वीक्रियतेइतिचेत्नूर्कियस्यदेवेपराभक्तिरित्यादिश्रुतिदर्शनेगाढमंधोसि अस्यांहिश्रुतौतस्यभक्तिमतएतेकथिता
अर्थाब्रह्मात्मैक्यादयःप्रकाशंतेसाक्षात्कृताभवंतीत्यन्वयोक्तौभक्तिर्ज्ञानस्यगुरुणाकथिताअप्यर्थानप्रकाशंतइतिव्यतिरेकसिद्धेःस्पष्टत्वा
त् ननुतथापिशारीरकसूत्रभाष्यादौभक्तेःसाधनत्वंनांगीकृतमितिचेन्मैवंदुराग्रहग्रहग्रस्तप्रज्ञानांतथाभिमानात् द्वितीयाध्यायेहिपांचरात्रागम
स्यविरुद्धार्थदूषणायप्रवृत्तेरुत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणेभगवतोऽभिगमनपूजार्थद्रव्यार्जनपूजनाष्टाक्षरादिमंत्रजपध्यानादिलक्षणमाराधनंतात्रा
धिकरणेप्रतिषिध्यते ६ ६

श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थकभाष्येणस्पष्टंसाधनभक्तेरंगीकारात् तथानृतीयाध्यायेद्धितिपणंदेप्रकृतेनावत्वंहिप्रतिषेधतीत्यधि करणेतदव्यक्तमाहहीतिसूत्रेणाब्रह्मचक्षुरादिकरणैः कृच्छ्रादितपसाग्निहोत्रादिकर्मणाऽव्यक्तंसाक्षात्कृतंनभवतीत्युक्तेकथंतर्हिसाक्षात्कृतंभवतीतिशंकां तरत्वेनप्रवृत्तेअपिसंराधनइत्यादिसूत्रेभाष्यं संराधनकालेपश्यंतियोगिनः संराधनंभक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानमिति भक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्व कः स्नेहाख्योंनःकरण[illegible]विशेषइतिब्रह्मविद्याभरणेव्याख्यानं जपनमस्कारादिरादिशब्दार्थइतिरामानंदीयव्याख्यानं अत्रभाष्यादौस्पष्टंभक्ति प्रतिपादने एतेनज्ञानमेव[illegible]इतिकेषांचिदुक्तिः परास्ता ज्ञानपूर्वकःस्नेहाख्यः इतिपदाभ्यांब्रह्मविद्याभरणेभक्तिज्ञानयोर्भेदोक्तेःस्पष्टत्वात् जपनमस्कारपदैरामानंदी[illegible]त्वात् किंचसंराधनसूत्रेब्रह्मात्मैक्यानुसंधानरूपभक्तिविलक्षणेसंराध्यसंराधकभावाभ्युपगमकृताजीवप रमात्मनोर्भेदशंकामकाशादिवादित्यादिसूत्रेतन्निरसनंचभाष्याद्युक्तंनस्वरसतः संगच्छतेतिद्रष्टव्यं तथागीताभाष्येमन्मनाभवमद्भक्तइत्यभग वद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्यभगवच्छरणैकपरायणोभवेत्युक्तं तथाइदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचनेतिश्लोके गुरौदेवेचभक्तिरहिताय कदाचनकस्यांचिदवस्थायांनवाच्यमितिभाष्येणदेवगुरुभक्तिहीनेकथितमध्यात्मशास्त्रंनिष्फलमितितात्पर्यकेणयस्यदेवेपराभक्तिरितिश्रुत्यर्थएव-

{तथाचश्रुतयःदेहांतेदेवः परंब्रह्मतारकंव्याचष्टे यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादयः २७ तपंतुतापैःप्रपतंतुपर्वतादटंतुतीर्थानिपठंतुचागमान् यजंतुयागैर्विवदंतुवादैर्हरिंविनानैवमृतिंतरंति १५

स्पष्टंवर्णितइत्यलमतिविस्तरेण तथाचविवरणवाचस्पत्यादिसर्वसिद्धांतपर्यालोचनेश्रवणमात्रादपरोक्षसंसारभ्रमनिवर्तकः साक्षात्कारोनसंभ वति भगवद्भक्त्यादिनातुतत्प्रसादादप्रतिबद्धःसाक्षात्कारइतिसिद्धं देहांतइतियइहस्थातुमपेक्षतेतस्मैसर्वैश्वर्यंददाति यत्रकुत्रापिम्रियते देहांतेदेवःपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टेयेनामृतीभूत्वासोमृतत्वंचगच्छतीतिनृसिंहपूर्वतापिनीश्रुतिः अस्यार्थः यउपासकः इहलोकेउत्कर्षेण स्थातुमपेक्षतेतस्मैसर्वैश्वर्यंददाति सचयत्रक्कुत्रापिकुदेशेम्रियतेतस्मैदेवः श्रीनृसिंहोदेहांतेपरंब्रह्मतारकंप्रणवप्रतिपाद्यंप्रणवेनव्या चष्टेकथयति अत्रश्रीमच्छंकरभगवत्पादभाष्यंकामिनंप्रकृत्यदेहांतइतिविशेषणोपादानं कामित्वेनप्रागनधिकारात् निष्कामस्यत्वर्वाग पिदेवःपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टेइति येनप्रणवव्याख्यानेनब्रह्मणाऽधिगतेनामृतीभूत्वादेहत्रयोपाधेर्मुक्तोभूत्वासम्यग्ज्ञानाकैवल्यंप्राप्नोतिइ ति अनेनभगवद्भक्तस्यशारीरकशास्त्रोक्तश्रवणमननादिज्ञानसाधनानुष्ठानंविनैवभगवदुपासनमात्रेणज्ञानान्मोक्षइतिसिद्धांतोयोगिनः तेनयदाभक्तेःसाधनांतरनिरपेक्षतयाज्ञानहेतुत्वंतदातस्याः श्रवणादिष्वनुष्ठानेकृतेतरांश्रवणादिभ्योज्ञानसिद्धिरितिकैमुत्यसिद्धमितिभावः यमिति एषःपरमात्मायंपुरुषंवृणुतेसंभजति अनुगृह्णातितेनैवलभ्योनान्येनेत्यर्थः अयापितेदेवपदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीतएवहि जान

विनत्वंभगवन्महिम्नोनचान्यएकोपिविरंचिविन्वन् श्रेयः स्तुतिंभक्तिमुदस्येत्यादिश्रवणात् यस्यदेवइति नन्वेवमन्योपनिषत्कनश्रूयनइतिचेन्न गुणोपसंहारन्यायेनसर्वोपनिषत्त्वेनदर्थोपसंहारात छांदोग्यादावश्रुताया आकाशात्युसत्तेरिवबृहदारण्योक्तशांत्यादेरिवचेतिदिक् १४ २७ त्वमकरणइति नवस्तुनस्तथात्वंकर्तृत्वभोक्तृत्वं जीवानामपिनह्यस्तवकर्तृत्वादिराहित्यंतुल्यमंशसममेव विशेषेणेति केनोत्कर्षेणेश्वरः सेव्यः के नापकर्षेणजीवः सेवकइत्यर्थः अपाणीति करचरणहीनोपिभवनः विपुलेननत्रतत्रगच्छतीवेत्यिंगवानिव भाति ग्रहीनामवधार त्वात् करे णसर्वंग्रहणकर्तेव एतदितरकर्मेंद्रियव्यापारोपलक्षणं चक्षुरादिज्ञानेंद्रियशून्योपिभनावृतस्वरूपज्ञानेनरूपशब्दादिविषयोपलब्धिशाली –

ननु यद्यखिलसत्वनिकेतत्वेनभगवनः सेव्यत्वमुच्यते नर्हितत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वेप्रसज्येयानाम् नवस्तुनस्तथात्वमितिचेन्नर्हिजी वानामपितत्तुल्यत्वमितिकेनविशेषेणपुनः सेव्यसेवकत्वमिति इमामाशंकांपरिहरंत्यः अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणो त्यकर्णः सवेत्तिवेद्यंनचतस्यवेत्तानमाहुरग्र्यंपुरुषंपुराणमित्याद्याः श्रुतयस्तुवंतीत्याहत्वमकरणइति करणसंबंधरहितएव अखिलकार कशक्तिधरः अखिलानांप्राणिनांयानिकारकाणिकरणानींद्रियाणितेषांशक्तीर्धारयतिप्रवर्तयतीति तथाकुतः स्वराट् यतः स्वेनैवराज

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तवबलिमुद्वहंतिसमदंत्यजयानिमिषाः वर्षभु
जोऽखिलक्षितिपतेरिवविश्वसृजोविदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताः २८ ७

तेदीप्यतेनहिस्वतः सिद्धज्ञानशक्तेरिंद्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तवबलिमुद्वहंतिपूजांकुर्वंतीति अजयाअविद्ययासहितास्त्वयाग्रुनाइत्यर्थः अनिमिषादेवाइंद्रादयः तत्पूज्याविश्वसृजोब्रह्मादयोपियथासम्यकाएवकिंकरास्स्वामिनंसेवंतेनथाऽविद्यायुक्तादेवादयस्त्वामितिलो- कोक्तिः समदंतिचमनुष्यैर्दत्तंहव्यकव्यादिलक्षणंबलिंभक्षयंति अत्रदृष्टांतः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथावर्षभुजः खंडमंडल नपयोऽखिलक्षितिपतेर्महामंडलेश्वरस्यस्वप्रजादत्तबलिभुजोबलिमुद्वहंतिनद्वदितिकथंबलिंवहंतीतितदाह विदधतियत्रयेत्वधिकृता भवतश्चकिताइतित्वत्तोभीताः संतोयस्मिन्कर्मणिनियुक्तास्तेनत्कुर्वंतीति त्वदाज्ञापालनमेवबल्युद्वहनमित्यर्थः तथाचश्रुतिः भी षास्माद्वातः पवनेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति २८ अतींद्रियोपियोदेवः सर्वकारकशक्तिधृक् सर्वज्ञः स र्वकर्ताचसर्वसेव्यंनमामितम् १५ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ -

वेद्यंसर्वजडजातंवेत्ति तदितरस्यसर्वस्यजडत्वात्तस्यवेत्तानेत्यर्थः ईश्वरोनावृतज्ञानशक्त्यादिमान् जीवस्त्वविद्यावृतत्वादिंद्रियाधी-

नज्ञानक्रियाशक्तिशालीनिर्विशेषः भीषाभीत्यावायुःपवनेवातीत्यर्थः पंचानांग्रहणंब्रह्मादिस्तंबांतचराचरोपलक्षणं १५ २८
स्थिरचरेति यथाग्नेरिति अग्नेरेकरूपादद्वितीयाच्चक्षुद्राअल्पाअग्निकणाविविधमुच्चरंति एवमेवास्मादात्मनः स्वरूपांतरनिरपेक्षादेकरूपात्सर्वे
प्राणाइंद्रियाणिलोकाभूरादयोविषयादेवाइंद्रियाणांलोकानांचाधिष्ठातारःभूतानिब्रह्मादिस्थावरांतशरीराणिआत्मानःअंतःकरणोपाधयो
जीवाश्चव्युच्चरंति ईक्षणलेशेनेति सर्जनेछादिरूपेणेत्यर्थः असद्वाइति अग्रेशून्यमासीत् शून्यादेवजगदभूदितिपूर्वपक्षार्थः सिद्धांते
नदेवंकरणभवनेक[illegible]वरंकरणपरतंत्रानराभजंतीत्यक्रमम् नकेवलमियदेवकारणं ततउत्पन्नत्वेनापितत्परतंत्रत्वादितिवदंतियथाग्नेः
क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंतिएवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीत्याद्याःश्रुतयइत्याह-
स्थिरचरजातयइतिहेविमुक्तनित्यमुक्तयदितवअजयामाययाविहरः विहारः ―― क्रीडाभवतितदास्थिरचरजातयः स्थिराश्चचराश्चजा
तयःजात्यालिंगितादेहायेषांतेजीवाः स्युः भवेयुः कथंभूतस्यततः अजातः परस्यदूरेवर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथंविहारःउदीक्षयाईक्ष
णलेशेनननुमयिलीनानांजीवानांकथंजन्मस्यात्तत्राहउत्थनिमित्तयुजइति ईक्षयैवउत्थितानि आविर्भूतानिनिमित्तानिकर्माणितद्यु-

स्थिरचरजातयःस्युरजयोत्थनिमित्तयुजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्ततनः नहि
परमस्यकश्चिदपरोनपरश्चभवेद्वियतइवापदस्यतवशून्यतुलांदधतः २९ ७

क्तानिलिंगशरीराणितैर्युज्यंतइतितथा ननुकिंनिमित्तोत्थानेनमदिच्छयैवभवंतु नत्वयिवैषम्याभावात्विषमसृष्टेरयोगादित्याह
परस्येति नवपरमस्यउत्तमस्यपरमकारुणिकस्यवियतइवाकाशसदृशस्यसमस्येत्यर्थः कश्चिदपरः स्वीयःपरोस्तीयश्चनभवेत्नसं-
भवतीत्यर्थः असद्वाइदमग्रआसीत् ततोवैसदजायतेत्यादिश्रुत्याशून्यपूर्वकत्वमिवभतीयते तदर्थंपुनर्विशिनष्टि शून्यतुलांदधतः
शून्यसाम्यंभजतः तदेवदर्शयितुंपुनर्विशिनष्टि अपदस्येति नपद्यतइत्यपदः तस्यवाङ्मनसयोरगोचरस्येत्यर्थः २९ त्वदीक्षणव
शक्षोभमायाबोधितकर्मभिः जातान्संसरतःखिन्नान्नृहरेपाहिनःपितः १८ ७ ७ ७

तुइदंजगदग्रे सृष्टेः प्राक्असत् अव्याकृतनामरूपत्वादसत्तुल्यमतिसूक्ष्मंब्रह्मैवासीत् ततोब्रह्मणःसत्व्याकृतनामरूपंजगदजाय
तेति १८ २९ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अपरिमिताइति संसरंतोभजंतीति संसारान्मोक्षायभजंतीत्यर्थः तत्राद्वैतमते बंधमोक्षव्यवस्थाया असंभवं शंकते तत्र यर्हीति सर्वमुक्ता नि तदा चकश्चनमुक्तः केचनबद्धाइतिव्यवस्थापरिदृश्यमानानस्यादित्यर्थः तस्यैवांशांतरेणेति अवच्छेदवादाभिप्रायेणपूर्वपक्षः यथानेकघटावच्छि न्नएकआकाशः कघटनाशेनतस्यघटाकाशस्यमहाकाशैक्येपिसमहाकाशो घटांतरेषुतथैवावच्छिन्नस्तिष्ठतीति नमहाकाशैक्येनापिमुक्तिर्सिद्धः एवमा त्मनएकत्वादनेकाविद्यावच्छिन्नस्यतस्यैकस्मिन् देहे ज्ञानोत्पत्त्या ऽविद्यानाशेनतच्छब्देनतस्यैक्येपितस्यैवतच्छब्देनान्यस्यदेहांतरे ऽविद्यावच्छिन्नस्यसत्वान्न मोक्षःसंभवति नहिकरचरणादौबहुशृंखलाभिर्बद्धपुरुषएकपादस्थशृंखलानाशेमुक्तोभवतीतिभावः केचनकाणादादयः प्रतिबिंबपक्षाश्रयेण सिद्धांतमाह तत्रेति अविद्याभेदेनेति अनेकाविद्याकृतएकस्येश्वरस्यबिंबरूपस्यानेकेप्रतिबिंबाः नहिप्रतिबिंबस्यप्रतिबिंबांतरमंशः एकस्यप्र तिबिंबस्योपाधिवशेनचांचल्येमालिन्येवाप्रतिबिंबांतरस्यतदभावात् ततश्चतस्यैवांशांतरेणसंसारइतिदूषणानवतारः यत्रदेहे ज्ञानेनाविद्याना शस्तत्प्रतिबिंबस्यैवबिंबेनैक्यात्मुक्तिः अन्यस्ययथापूर्वंसंसारः सतुनेतरप्रतिबिंबस्यकोप्युपद्रवः नह्येकघटस्थसूर्यप्रतिबिंबः प्रतिबिंबांतरस्यांशः

एवंतावत्परमात्मनःसकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशाएवजीवाजाताः संसरंतोभजंतीत्युक्तंतत्रयद्येका ऽविद्यातदाजीवस्याप्येकत्वादेक मुक्तौसर्वमुक्तिप्रसंगः अथनानाविद्यास्तर्हितस्यैवांशांतरेणसंसारानपगमादनिर्मोक्षइत्यादिनिर्णेतुमलेनवस्तुतएवनानात्मानः नत्वचनेषा

अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगतास्तर्हिनशास्यतेतिनियमोध्रुवनेतरथा ६७

मणुत्वेदेहव्याप्यचैतन्यंनस्यात् देहपरिमाणत्वेचमध्यमपरिमाणानांसावयवत्वेनानित्यत्वंस्यात् अतःसर्वगताःनित्याश्चेतिकेचनमन्यंते तत्रतता वदुक्तदोषप्रसंगःअविद्याभेदेनतच्छक्तिभेदेनवाबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्यतुनकेनाप्यंशेनसंसारशंकेत्युक्तमेव प्रसिद्धंचात्मैक्यंसंसर्पेर्गत्स्तु भवति नन्वविद्याभेदांगीकारेगौरवंतत्राह तच्छक्तिभेदेनवेति यथामहातंतिरेकातदंशभूतानिदामानिभिन्नानियद्वायच्छिन्नंतस्यैवगांमोक्षएवमेकाविद्या तदंशभूतास्तच्छक्तयोभिन्नाभिन्नास्ताःकृपरमात्मनः प्रतिबिंबानानाजीवाज्ञानेनयच्छक्त्युच्छेदस्तस्यैवबिंबैक्येनमुक्तिरित्यर्थः ननुतस्यैवांशांतरेणसंसा रइत्यनेनप्रतिबिंबपक्षेपीश्वरस्यैकस्यानेकेप्रतिबिंबाअंशाएवप्रतिबिंबमुक्तावपीश्वरस्यबिंबस्यप्रतिबिंबांतररूपांशांतरेणसंसारानपगमइतितस्यैवांशांतरेणसंसारइत्यने नदूषणापादनमभिप्रेतमित्याशंकायामाह ईश्वरस्यत्विति प्रतिबिंबचांचल्यादिधर्माणांबिंबेसंबंधगंधस्याप्यदर्शनात् प्रतिबिंबेबिंबांशत्वस्यो पचारिकत्वादीश्वरस्यबिंबस्यकेनाप्यंशेनबद्धत्वंमुक्तत्वंवानेत्युक्तमेवेत्यर्थः ननुवस्तुतोनानात्म- स्वीकारेणापिबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवति अविद्याद्युपाधिकृतएवात्मभेदोवस्तुतएकएवात्मेतिपक्षेणापिसासंभवति तत्रकिंविनिगमकंयदो

पाधिकात्मभेदाश्रयेणैवसाव्यवस्थोपपन्नत्वात् प्रसिद्धंचेति एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः नेहनानास्तिकिंचन यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैको
नुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिषुवास्तवात्मैक्यमौपाधिकएवात्मभेदइ

किंचइमंपक्षमंतर्यामिब्राह्मणमपिनसहतइत्याह अपरिमिताइतिचरमत्वएवानंताः ध्रुवास्तेनैवरूपेणनित्याः सर्वगताश्चतनुभृतोजीवाय
दिस्युः तर्हितेषांसमत्वात् शास्यताव्यवस्थानइतिकृत्वाहेध्रुवनियमोनियमनंतयानस्यात् इतरथातुघटेत कथंचन्मयमुपाधिनोयदि
कारमायंयज्जीवाख्यमजनिजातंतत्तस्यस्वविकारस्यनियंतृनियामकंभवेत् अविमुच्यकारणतयाअपरित्यज्यकिंतत्समस्तमनुस्यूतम्
नन्वकिंतत्तच्छब्दैःज्ञायतेचेदुच्यतामिदंतदितिअतआह अनुजानतांयदमतमिति जानीमइतिवदतांयदमतमविज्ञातमायम्

अजनिचयन्मयंतदविमुच्यनियंतृभवेत्समस्तमनुजानतांयदमतंमतदुष्टतया ३०

अविषयत्वात् तथाचश्रुतिः यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसः अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानतां अवचनेनैवप्रोवा
चसहतूष्णींबभूवेत्यादि किंचमतस्यज्ञानस्यदुष्टतयादोषश्रवणात् तथाचश्रुतिः यदिमन्यसेसुवेदेति दहरमेवापिनूनं-
त्वंवेत्थब्रह्मणोरूपंयदस्यत्वंयदस्यदेवेष्वित्यादि तस्माद्यतच्छब्दावद्योत्यमनर्घ्यंकिमपिसर्वानुस्यूतत्वेनसमंनियंतृभवेदित्य
र्थः ३० अंतर्यंतासर्वलोकस्यगीतः श्रुत्यायुक्त्याचैवमेवावसेयः यःसर्वज्ञःसर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमंतंतंचेतसैवावलंबे १७

नित्प्रतिपादनात्काणादादिपक्षोनग्राह्यइत्यर्थः आत्मनानात्वखंडनंश्लोकारूढंकुर्वन् अवच्छेदपक्षेदूषणंव्यंजयति) किंचेति इमंप
क्षंकाणादाद्युक्तमात्मनांविभुत्वनानात्वादिकमवच्छेदपक्षंचांतर्यामिब्राह्मणंनसहतइत्यर्थः आत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयतीत्या
दौहिदेहाद्यंतःस्थितापरमात्मनोनियामकत्वमुक्तं नतुसारथ्यादिवत्बहिःस्थितेतितत्त्वमधरत अवच्छेदपक्षेअविद्याद्यंतःस्थितस्यजी
वत्वात्तदवच्छिन्नस्य नियामकस्योपाध्यंतरभावात् नहिघटेघटावच्छिन्नंघटानवच्छिन्नंचेत्याकाशद्वयमस्ति प्रतिबिंबपक्षेतुजलाव-
च्छिन्नजलप्रतिबिंबितेत्याकाशद्वयवदविद्यावच्छिन्नमविद्याबिंबितंचनिचैतन्यद्वयमस्तितत्रावच्छिन्नस्यनियामकत्वंप्रतिबिंबस्यजीव

स्वनियम्यत्वमितिसिद्धंयन्तस्थितत्वानियामकत्वमितिदिक् समत्वादिति विभुत्वेननित्यत्वेनचेश्वरसमत्वाज्जीवस्यत्वच्छास्यतानेत्यर्थः नियमनंत्व
यानस्यादिति एवमत्वैक्यसिद्धान्तेप्यवच्छेदपक्षाश्रयणेनियम्यनियामकभावोनस्यादित्यपिबोध्यं उपाधितइति अविद्याद्युपाधिवशात् बिंब-
रूपब्रह्मणोविकाररूपंजीवात्मजातं ननुबिंबरूपब्रह्मस्वविकारस्यप्रतिबिंबस्यजीवस्यनियामकमित्यर्थः ननूपाधिबहिष्ठस्यबिंबत्वंनांतर्ग
तस्यतथाचकथंप्रतिबिंबमविमुच्योपाध्यंतःस्थितस्यबिंबस्यनियामकत्वंतत्राह समनुस्यूतमिति जलावच्छिन्नाकाशमहाकाशयोरैक्यवत्
अविद्यावच्छिन्नबिंबचैतन्ययोरैक्यादुपाध्यवच्छिन्नानुस्यूतस्वरूपेणबिंबस्यैवनियामकत्वमितिभावः यस्येति यस्यब्रह्मविदोब्रह्मअमतम
विदितमितिनिश्चयस्तस्यब्रह्ममतंसब्रह्मवेदेत्यर्थः यस्यतुमतंज्ञातंब्रह्मेतिनिश्चयः सब्रह्मनैववेदेत्यर्थः यस्माद्विजानतांसम्यक्ज्ञानिनांब्रह्म
अविज्ञातंज्ञानाविषयइतिपक्षः अविजानतांअज्ञानिनांविज्ञातंज्ञानविषयोब्रह्मेतिपक्षःइति अवचनेनेति वक्ताअवचनेनवचनाभावेनैवप्रोवा
चब्रह्मवाङ्मनसागोचरमितिलक्षणयाकथयामास सप्रश्नोनातेनैवलक्षणेनसर्वप्रमाणाविषयंब्रह्मेतिबुध्वातूष्णींबभूवनकिंचिदपिप्र-
श्नादिकृतवानित्यर्थः यदीति यदिकदाचिन्मन्यसेसुष्ठुवेदाहंब्रह्मेतिनहित्वंयदस्यब्रह्मणोरूपंतद्ब्रह्ममल्पमेववेत्थ यदस्यब्रह्मणोदेवेष
धिदैवतंरूपंतदल्पमेवत्वंवेत्थेत्यर्थः १७ ३० ५ ५ ५ ५ ५

नघटतइति नन्विति परमात्मनोबिंबात्प्रतिबिंबाजीवाजायंते इतिकारणस्यबिंबस्यकार्यजीवनियामकत्वेजीवस्यकार्यत्वेनानित्यत्वप्रसं
गइत्यर्थः उपाधिजन्मनैवेति अंतःकरणोपाधिजन्मनाजीवानांबुद्धिप्रतिबिंबितप्रमातृसंज्ञकानांजन्मोच्यतइत्यर्थः अविद्याप्रतिबिं

ननुयदित्व परमात्मनोजीवाजायंतइतिनियंतृनियम्यभावउच्यते तथासतिजीवानामनित्यत्वप्रसंगेनप्रतिदिनंकृतनाशाकृताभ्यागम
प्रसंगःस्यात् किंचतदामोक्षोनामजीवस्यस्वरूपहानिरेवस्यात् नचैतद्युक्तंस्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्र-

नघटतउद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत्

स्यमोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैवजीवानांजन्मउच्यतेनस्वतः अघटनादित्याह नघटतइतितत्रकिंप्रकृतेर्जीवरूपेणो
द्भवःस्यात् पुरुषस्यवाउभयोर्वाआद्येजीवानांजडत्वापत्तिः द्वितीयेपुरुषस्यविकारित्वप्रसंगः अतएवतृतीयइत्याशयेनोक्तंप्र
कृतिपुरुषयोरुद्भवोनघटतइतिश्रुत्याऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह अजयोरिति तथाचश्रुतिः

वस्तुजीवोऽविद्यायाअनादित्वादनादिरेवेतिततस्योक्तितः जीवइशोविशुद्धाचिदित्यनेनषण्णामनादित्वोक्तेः अजयोरिति अना
द्योरित्यर्थः ५ ५ ५ ५

अजामेकामिति तजायतइत्यजातांमूलप्रकृतिं लोहितशुक्लकृष्णांरजः सत्वतमोगुणवतीं सरूपांत्रिगुणात्मिकांप्रजांएकोऽजोजीवस्तांशब्दादिविषय रूपतापन्नांजुषमाणः सन्ननुशेतेनिरंतरंसुखयति जीवेनभुक्तोभोगोयस्यांतां जीवेनभुज्यमानामेनामन्यः परमात्माजहातिनास्यामासक्तिंकरोतीत्यर्थः यद्वाएकोजः अज्ञानीजीवः अन्यः अजोब्रह्मज्ञोजीवइति अत्राजाशब्दःनगौण्याच्छागीसादृश्यंरक्तादिरूपवत्त्वांतेजोबन्नात्मिकायांप्रकृतौप्र निपाद्यतेनतुयोगवृत्त्याजन्मराहित्यमितिकल्पनोपदेशाच्चेतिसूत्रस्यभाष्यमत्रेश्रुत्यंतरमनुसंधेयं परस्पराध्यस्तमिति परमात्मनिप्रकृतिरनादि रध्यस्तास्वरूपेणतस्यांपरमात्मनोपिसत्तास्फूर्तिरूपेणसंसर्गाध्यासः अधिष्ठानस्यशुक्त्यादेः संसर्गमात्रंरजतेऽध्यस्यते रजतंस्वरूपेणशु

(अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजांजनयंतींसरूपाम् अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यइति उभयमुजातुभवं
तिउभयंवनरक्ष्यतइतिउभयमुक्तसंबद्धंपरस्पराध्यस्तमितियावत् तेनअस्फुरतःप्राणाद्युपाधयोजीवाजायंतइत्यर्थः जलबुद्बुदवदितियथाके
वलेनमलेनानिलेनवाजलबुद्बुदानभवंतिकिंतुमिलिताभ्यांतद्धनतत्रयथाऽनिलोनिमित्तंजलमुपादानं एवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तंपुरुष
उपादानं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशः संभूतः सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःस)

स्वप्नितइमेततोविविधनामगुणैः परमेसरितइवार्णवेमधुनिलिल्युरशेषरसाः ३१ ६

(र्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वएवात्मानोव्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिषुचेतनाच्चेतनप्रपंचस्यपरमात्मोपादानत्वश्रवणात् नचवि
कारित्वंपरिणामानंगीकारात् केचित्तुतः परिणाममंगीकृत्यआत्मनोविकारभियाविपरीतंनिमित्तोपादानभावमिच्छंति)

कार्यमस्यतेइतिसिद्धांतात् परमात्मनोपिस्वरूपाध्यासेबाधापत्त्याशून्यवादप्रसंगात् प्राणाद्युपाधयइति लिंगदेहस्यैवसृष्ट्यारंभेजन्म भवतितेनलिंगदेहांतर्गतबुद्धिजन्मनाबुद्धिप्रतिबिंबितोजीवोजायतइत्युच्यतइत्यर्थः लिंगदेहस्यापिप्रलयेसंस्काररूपेणाविद्यायांस्थितस्यैवप्रा-

दुर्भावमात्रंभवति सत्कार्यवादात्प्रलयस्यापिसावशेषत्वात् अतोनकृतनाशादिदोषइतिभावः तस्मादिति तस्मादुपक्रमोक्तादेतस्मात्सत्यं ज्ञानमनंतंब्रह्मेतिलक्षितादात्मनः परमात्मनउपादानादाकाशउत्पन्नआकाशभावापन्नाद्ब्रह्मणएववायुरित्यादिरर्थः परिणामानंगीकारादिति कारणसमसत्ता कोन्यथाभावःपरिणामःकारणविषमसत्ताकोन्यथाभावोविवर्तः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तमृदादेर्व्यावहारिकसत्यंघटदध्यादिजायतइति घटादिः परिणामः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तशुक्त्यादेः प्रातिभासिकसत्यंरजतादिजायतइतिरजतादिर्विवर्तः परिणामितएवकारणस्यवि

कारित्वंनविवर्तोपादानस्य अकृतेपरमार्थिकसत्वाद्ब्रह्मणोव्यावहारिकसत्वंजगदुत्पद्यनेइतिविवर्तोपादानत्वंब्रह्मणइतिनाविकारित्वप्रसंगइत्यर्थः विपरीतंब्रह्मभिन्नंप्रत्यनि
त्यादानुमिति भवतीति नचैवंजीवानामनित्यत्वेनस्वरूपहानिरेवमोक्षइतिदोषापत्तिः प्रतिबिंबस्यबिंबरूपतयासत्वास्युपगमात् विवरणमतेहिप्रतिबिंबाध्यासोनधर्म्य
ध्यासः किंतुबिंबभेदोपाध्यवच्छिन्नत्वादिधर्ममात्रमध्यस्यतेस्वरूपंतुसत्यंबिंबात्मकमेवेतिसिद्धांतात् भारतीतीर्थसिद्धांतेपरंप्रतिबिंबमिथ्यात्वे
त्किरजतवत् तन्मतेवच्छिन्नस्यपरमार्थिकजीवस्यमोक्षान्वयित्वंबोध्यं एवंचाविद्योपाधिकस्यानादेर्बुध्युपाधिकस्यसादेर्वाजीवस्येशनियम्यत्वेन
विरुद्धंप्रतिबिंबमात्रस्य बिंबनियम्यत्वोपपत्तेरितिसंक्षेपः उपाधिभिः सहेति वास्तवजन्मसत्वेउपाधिलयेवनैवलयः स्यात् ज

सर्वथानावकृतिपुरुषैक्याद्भवतीतिसिद्धम् तदेकमेवाद्वितीयंब्रह्म अजामेकामविनाशीवारेयमात्मेत्यादिश्रुतिबलात्उत्पत्तिश्रव
णाच्चजीवानामौपाधिकमेवजन्मनस्त्वनइत्युक्तम् उपाधिलयेनपरमात्मनिपुनर्लयश्रवणादपिनवास्तवंजन्मेत्याह त्वयिनइति त्वयि
कारणात्मनितइमेजीवाः ततइतियतोनवास्तवंजन्मतस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सहनिलिल्युःलीनाबभूवुःत
त्रसुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाइवलीयंते यथामधुनिसकलकुसुमरसाविशेषतोनुपलक्ष्यमाणाअपिसामान्येनोपलक्ष्यंतेए
वंस्वापादौविशेषमात्रलयात्कारणस्यविद्यमानत्वात्सामान्यतोवर्ततेमुक्तौतुकारणस्यापिलयात्त्वयिपरमेनिरुपाधौसरितइवार्णे
वेलीयंतइतिविवेकः तथाचश्रुतयः यथासौम्यमधुकृतोमधुनिस्तिष्ठंति नानात्ययानांवृक्षाणांरसान्समवहारमेकतांसंगमयंति
तेयथातत्रविवेकंलभंते अमुष्याहंवृक्षस्यरसोऽस्म्यमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्मीत्येवमेवखलुसोम्येमाः प्रजाः सतिसंपद्यनविदुःस
तिसंपद्यामहइति यथानद्यः स्पंदमानाःसमुद्रेस्तंगच्छंति नामरूपेविहाय तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परंपुरुषमुपैति
दिव्यमित्याद्याः यस्मिन्नुद्यद्विलयमपियद्भातिविश्वंलयादौजीवोपेतंगुरुकरुणयाकेवलात्मावबोधे अत्यंतांतंव्रजतिसहसासिंधुव
त्सिंधुमध्येमध्येचित्तेत्रिभुवनगुरुंभावयेतंनृसिंहम् १८   ३१   ६७   ६५   ५

त्वाकाशस्यहिजलोपाधिकजन्मवतोजललयएवलयोनजलसत्वेजलस्यतुघटोपाधिकजन्माभावात् घटसत्वेपिलयोदृश्यतेनेतद्वदितिभावः
कारणस्येति अविद्यायाबीजरूपेणालिंगदेहस्यचेत्यर्थः तत्रस्वापिप्रलयविषयाश्रुतिः यथासौम्येति हेसाधोमधुकृतोमधुमक्षिकाः मधु
निस्तिष्ठंतिनिष्पादयंति नानात्ययानांनानागतीनांनानाजातीनांवृक्षाणांपुष्परसान्समवहारमाहृत्यएकतांमधुरूपतामापादयंति तेरसाय
थामुष्यवृक्षस्याहंरसइतिभेदंनलभंतेनविदुःपुरुषैर्ज्ञायमानभेदवंतोनभवंतीत्यर्थः पुरुषज्ञानानांरसेषूपचारात् एवमिमाःप्रजाःस्वाप
प्रलयादौसतिब्रह्मणिसंपद्यएकीभूयब्रह्मैक्यंप्राप्तावयमितिनविदुरित्यर्थः अथमुक्तविषयाश्रुतिः यथानद्यइति स्पंदमानाःस्रवंत्यो

गच्छंत्याः समुद्रं प्राप्याप्त्समदर्शनं प्राप्नुवंतिन तथा ब्रह्मज्ञो विदेहकैवल्यकाले परा द्ब्रह्मादेः परंबिंबभूतंपरमेश्वरं प्राप्नोतीत्यर्थः यस्मिन्निति प्रलयस्वापादि कालेजीवसहितंविश्वंलिंगदेहादिकंविलयंयदपि प्राप्नुवदपि भातिसंस्कार रूपेणसूक्ष्मतयानिष्ठति यदिनिइणगताविति धातोः शतृप्रत्ययेशपोलुकियनृम स्ययस्यङिन्त्वाद्गुणाभावेइयङापवादःयूतेइणोयणिनियणिकृतेरूपं गत्यर्थकानांप्राप्त्यर्थत्वस्यप्रसिद्धेः संस्कारावशेषलयेहेतुः उद्यदिति सृष्टिकाले जागरणकाले चोत्पन्नंभवदित्यर्थः निरवशेषलयेपुनरुत्पन्नंनस्यादितिभावः गुरूपदेशेनब्रह्माभिन्नकूटस्थात्मसाक्षात्कारे सति अत्यंतमननंनिरव शेषंलयंनिरुपाधिनादात्म्यंसमुद्रमध्येनदीवत्‌व्रजतियस्मिन्‌ नं विश्वाधिष्ठानंविश्वलयाधिष्ठानंमुक्तजीवप्राप्यंत्वमध्येचित्तंचित्तस्यमध्ये भावयेमुक्तजीवैक्य स्थानत्वोत्तत्यामुक्तप्राप्यत्वेननिरुपाधिब्रह्मत्वंनृसिंहस्यव्यंजितं त्रिभुवनस्यगुरुंजनकंहितोपदेष्टारंचेतितदभजनेगुरुद्रोहः कृतघ्नताचव्यज्यते नृसिंहंनृषुसिंहंबंधंहंतितंइतिभवबंधच्छेदकत्वोत्त्यानदभजनेमोक्षाभावोव्यज्यते मध्येचित्तमितिपारेमध्येषष्ठ्यावेत्यव्ययीभावसमासः निपातना त्पूर्वपदेएकारः अव्ययीकसमासइतिवादिनो प्रांताः नचपारेमध्यइतिसूत्रेणसमम्या अलुगेवनिपात्यतइतिवाच्यं गंगायामध्यादागतइत्यर्थेमध्ये गंगमागतइतिप्रयोगानापत्तेरितिदिक्‌ १८ २१ १ ७ ६ ७ ७

नृषु तव मायया भ्रमममीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम्‌ कथम‌
नुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम्‌ ३२

नन्वेवं तावत्परमेश्वराज्जीवाजायंते नतु शेनचकर्माणिकुर्वंतिपुनस्तत्रलीयंत इतिसंसारचक्रेपरिभ्रमणमुक्तम्‌ इदानींतन्निष्ठत्येपरीत्य भूतानि परी त्यलोकान्‌ परीत्यसर्वाःप्रदिशोदिशश्च उपस्थायप्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेशेत्या याभगवदनुवृत्तिंविदधतीत्याह नृषुतवमाययेति नृषुजीवेषुअमीषुतवमाययाभ्रमसुक्तलक्षणमवगत्य ज्ञात्वासुधियः भृशंत्वयिअभवेभवनिवर्तके भावंस्वभावमनुवृत्तिंदधतिकुर्वंतिकीदृशं भावंअनुप्रभवम्‌ अनन्नुप्रभवोयस्मिन्‌ तंभ्रमम नतः किमत आह कथमिति अनुवर्तनामनुवर्तमानानांत्वामेवशरणंभजतांभवभयंसंसार भयम्‌ कथंभवेत्‌ नकथंचिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मात्तवभ्रुकुटिः भ्रूभंगरूपास्त्रिणेमिः त्रिणेमयद्वावच्छेदाः शीतो ष्णवर्षाकालायस्यसं वत्सरात्मकस्यकालस्यसः अभवच्छरणेषुनभवान्‌ शरणंरक्षितायेषांतेष्वेवभयंजन्ममरणादिलक्षणंसृजतिकरोति अतएवंभूतंसंसा रचक्रलयमनन्निवृत्तयेसुधियस्त्वयिभावंदधतीति ३२ संसारचक्रकक्रचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभयतापनसंकथंचिदापन्नमिहप्रपन्नं त्वमुद्धरस्वानृहरेनृलोकम्‌ १९ ७ ७ ७ नृषुतवपरीत्येति भूतानिपरीत्यस र्वभूतेष्वात्माएकएवेतिज्ञात्वालोकान्‌स्वर्गादीन्‌ कर्मचितत्वेनानित्यान्‌ज्ञात्वासर्वादिशःप्रदिशश्चऐहिकविषयानप्यनित्यान्‌ज्ञात्वाप्रथमजांप्रथमजांप्रील

क्षणांवान्समुपस्थायसंसेव्यालबनामनसाकृतरयच्छमेश्वरस्यात्मानंस्वरूपंअभिसंविवेशआश्रितवान्कथंभतमुमुक्षुरित्यर्थः संसारेति अपन्न
विपत्तिग्रस्तं कथंचित् आर्तत्वयाजिज्ञासुतयासकामतयादंभादिनावालंप्रपन्नंशरणागतमुद्धरेति १९ ३२
तद्विज्ञानार्थमिति सनिर्विण्णोब्राह्मणोनित्यात्मनत्वसाक्षात्कारार्थंगुरुमेवाभिगच्छेत्नतुनिपुणोपिस्वयंवेदांतंविचारयेत् समित्पाणिःसन्निति
रिक्तपाणिर्नपश्येदितिशास्त्राद्दुपायनपाणिरित्यर्थः धनफलपुष्पाद्यलाभेआकाष्ठमप्युपायनंग्राह्यमितिव्यंजनायसमित्पदं श्रोत्रियंवेदशास्त्रा
ध्ययनसंपन्नंगुरुमितिगुरोःशिष्यसंशयच्छेदेसामर्थ्यं ब्रह्मनिष्ठंब्रह्मसाक्षात्कारशालिनमितिबोधसंचारसामर्थ्यं आचार्यवान्उक्तविधः प्रथा
मत्वभगवतिभावोमनोनियमेसतिभवतिसोऽपिगुरुरूपसदनंविदधाति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्म
निष्ठं आचार्यवान्पुरुषोवेद नैषातर्केणमतिरापनेयाप्रोक्ताऽन्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्याद्याः श्रुतयइत्याह विजितहृषीकवायुभिरि
ति विजितानिहृषीकाणींद्रियाणिवायुश्चप्राणोयैस्तैरपि अदांतमनस्तुरगंअदांतमदमितंमनएवतुरगः दुर्दमत्वसाम्यात् नयं

विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगंयइहयतंतियंतुमतिलोलमुपायखिदः व्यसन
शतान्विताः समवहायगुरोश्चरणंवणिजइवाजसंत्यकृतकर्णधराजलधौ ३३ ७

यंतुंनियंतुंयतंनिश्चयनंते अतिलोलमतिचंचलम् गुरोश्चरणंसमवहायअनाश्रित्यतेउपायेषुखिद्यंतेक्लिश्यंतीत्युपायखि
दः संतोव्यसनशतान्विताबहुव्यसनाकुलाइहसंसारसमुद्रेसंतितिष्ठंतिदुःखमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः हेअजअकृतकर्णधराअ
स्वीकृतनाविकावणिजोयथातद्वत् गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनस्यस्वानुभूतौतुस्वतएवमनोनिश्चलंभवतीतिनान्यथेतिभा
वः ३३ यदापरानंदगुरोभवत्पदेपदंमनोमेभगवल्लभेत तदानिरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेयसौख्यंभवतःकृ
पातः २०

स्तोगुरुर्यस्यसएवपुरुषोब्रह्मवेद नैषेति वेदांतशास्त्रजन्यामतिस्तर्केणास्वमत्यूहमात्रेणअपनेयाबाधाहानि यद्वातर्केणप्रामध्याने
त्यर्थः किंतुअन्येननिपुणेनाचार्येणप्रोक्ताप्रबोधितासतीसुज्ञानायसाक्षात्कारायभवति प्रेष्ठहेप्रियतमेति नाविकेनसंप्रतिपमसं
बोधनं २० ३३ ५ ७ ५ ७ ७

परीक्ष्येति लोकान् भूरादीन् भोग्यान् परीक्ष्य विचारेणानित्यतया निश्चित्य निर्वेदं वैराग्यं प्राप्नुयात् अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नेति यदाय-
स्मिन्काले सर्वे कामा विषयाः येऽस्य विदुषो हृदि बुद्धौ वासनारूपेण प्रविष्टास्ते प्रमुच्यंते नश्यंति अथ तदैव मर्त्यः अमृतो मुक्तो भवति अत्र अस्मिन्नेव
जन्मनि ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः एतस्यैवेति ब्रह्मलोकस्थानंदाच्छतगुणोत्कृष्टतयोक्तस्य परमानंदस्य ब्रह्मरूपस्य मात्रां लेशमन्या

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तथा यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भ
वत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या वैराग्यमंगं विदधतीत्याह स्वजनसुतेति आत्मा देहः धाम गृहम् असवः प्राणः स्वजनादिभिः किंस
र्वरसे सर्वे रसाः सुखानि विद्यंते यस्मिन् तस्मिन् त्वयि परमानंदे एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः यतः
त्वां सेवमानस्य पुंसः आत्मनि सति नृणां तुच्छैरेतैः किं कः उपयोगः इति सन् सत्यं परमार्थसुखमजानतामत एव मिथुनतः स्त्रि

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे इति
सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ३४

या मिथुनी भूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानाम् कर्मणि षष्ठी अजानतः चरतः पुरुषान् को नु अर्थः सुखयति
आनंदयति न कोपीत्यर्थः इह संसारे कथंभूते स्वविहते स्वत एव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठांतरे तु को न्वित्य
स्येतद्विशेषणद्वयम् अतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः ३४ भजतो हि भवान्साक्षात्परमानंदश्चिद्घनः आत्मैवाकि
मतः कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः २१ ७ ७ ७ ७

निभूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतानि उपजीवंतीत्यर्थः पाठांतरे इति को न्विह स्वविहतः स्वनिरस्तभग इति प्रथमांत पाठे २१ ३४
७ ७ ७ ७ ७ ७

श्रुवीति ऋषयोवेदार्थतत्त्वंजानंनइत्यर्थः तीर्थानिगंगादिनीसदनानिचवृंदावनादीनीनिद्वंद्वः अथवेति पक्षेपुरूपुण्यानिचनानितीर्थानिगुरवस्ते·
षांसदनानीतिकर्मधारयपूर्वपदगर्भस्तत्पुरुषः येभवत्पदांबुजह्रदइत्यादिलक्षणायेचसकृत्त्वयिमनोदधतितेचतेपिचेत्यन्वयः मुंचन्नंगेति अंग

एवंगुरूपदेशेनतत्त्वमवगम्यसारासारविवेकेनचसर्वतोनिर्विघ्नदेवमहत्संगेनोपपत्तिभिःसम्यगवधारयितुंतीर्थसदनानिमुन
यः पर्यटंतीतिश्रोतव्योमंतव्यइत्यादिश्रुत्यर्थमाह श्रुविपुरूपुण्यतीर्थसदनानीति तेउक्तलक्षणाः ऋषयोविमदाः निरहंकाराः
यतोभवत्पदांबुजह्रदः भवतःपदांबुजंह्रदियेषांते अतःस्वयमेवअघभिदंघ्रिजलंयेषांतेउतअपितथाविधाअपिपुरूणिबहू
निपुण्यानितीर्थानिसदनानिचक्षेत्राणितान्येवोपासतेसेवंतेभायस्तत्रैवमहत्संगोभवतिइतिअथवापुरुअधिकंभगवद्भजनल
क्षणंपुण्यंयेषांतानिचतानितीर्थानिचगुरवः महांतइत्यर्थः तेषांसदनानिआश्रमान् यथाहामरसिंहः निपानागमयोस्तीर्थ

श्रुविपुरूपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदास्तउतभवत्पदांबुजह्रदोऽघभिदंघ्रिजलाः दधतिसकृ
न्मनस्त्वयियआत्मनिनित्यसुखेनपुनरुपासतेपुरुषसारहरावसथान् ३५ ७

मृषिजुष्टेजलेगुराविति नपुनःपुरुषसारहरावसथान् उपासते पुरुषाणांसारंविवेकस्थैर्यधैर्यक्षांतिप्रमुखंहरंतीति
तथा तेचतेआवसथागृहास्तान् नचतेषांगृहादिभवकुत्सितसकृत्वापेक्षेत्याह दधतिसकृन्मनस्त्वयियआत्मनिनित्यसु
खइति सकृदपित्वयियेमनोदधतितेपिगृहाद्यासक्तानभवंतिकिंपुनरेवंभूताइत्यर्थः ३५ मुंचन्नंगतदंगसंगम
निशंत्वामेवसंचिंतयन्सतः संतियतोयतोगतमदास्तानाश्रमानावसन् नित्यंतन्मुखपंकजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथामृत
स्रोतःसंप्लवसंप्लुतोनरहरेनस्यामहंदेहभृत् २२ ७ ७ ७ ७ ७ ७

तोनरहरेयद्वाअंगंशरीरंतदंगानिचसुतदारगृहधनादीनितेषुसंगमासक्तिंमुंचन्नित्यर्थः २२ ३५ ७ ७
॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

सनइदं श्रीमद्भागवतंयैर्यत्प्रसादात्संप्रकाशितं तान्श्रीधरान्श्रीनृसिंहमपिवंदेजगद्गुरुं १ अत्रसनइदमुत्थितंसदितिचोदितिपूर्वपक्षः किंपूर्वमीमां
सकानांमाहोस्वित्सांख्यादीनामितिसंदेहे संदिग्धेतुवाक्यशेषादितिन्यायेनश्लोकोपसंहारेउरुकृत्तिभिरुक्थजडान्इतिमीमांसकोपादानात्उपक्रमउक्त
सनइदमुत्थितमित्यादिपूर्वपक्षोपिमीमांसकानामेवेतिनिश्चित्यावतारयति नन्विति मीमांसकाहिकर्मणएवपरमपुरुषार्थहेतुत्वंनिश्चित्यसर्वस्यवेद
स्यक्रियापरत्वंवर्णयंति कर्मणश्चपरमपुरुषार्थहेतुत्वंनदेवनिर्वहेत् यदाकर्मफलभूतस्यस्वर्गादिजगतः सत्यत्वादिकंस्यादितिजगतः सत्यत्वंप्रवाह
नित्यत्वादिकंचवर्णयंति नहिमोक्षभोग्यात्मकद्वैतस्यमिथ्यात्वेनतत्फलकस्यकर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वंवेदस्यसर्वस्यअसत्यफलकक्रियापरत्वंवायु
ज्यतइतिजगत्सत्यत्ववर्णनंमीमांसकानामेवावश्यकं सांख्यकाणादादीनांतुज्ञानस्याभोक्त्रात्मरूपेणावस्थानात्मकमोक्षहेतुत्ववदतांकिंजगत्सत्यत्व
ग्रहेणेतिमीमांसकानामेवायंपूर्वपक्षः तत्राम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानांतस्मादनित्यमुच्यतेइत्येतावत्पूर्वपक्षसूत्रं अस्यार्थः आम्ना

नन्वाम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तद्भूतानांक्रियार्थेनसमन्वयइतितत्रतत्रजैमिनिनावेदस्यक्रियापरत्वाभिधानाद
पनिषदामपितदेवयुक्तम् यथोक्तमुत्तंचवार्तिककृता एतेनकर्त्रर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदांनैराकांक्ष्यंव्याख्यातमिति न एकमे
वाद्वितीयंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मअचक्षुःश्रोत्रमित्येवंतद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् नह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्यकर्मांगत्वंयु
ज्यते अनुष्ठुमतंचैतद्वार्तिककृतः कथम् सर्वत्रैवहिविज्ञानंसंस्कारत्वेनगम्यते परांगंचात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति
तेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेवमननायमुनयः पर्यटंतीत्युक्तम् तत्रतावत्द्वैतस्यसत्यत्वेभवेदप्येवंतदेवतुनसंभवतीतिप्रश्नोत्त
राभ्यांमननेनतत्त्वावधारणप्रकारमाह सनइदमुत्थितंसदितिचोदिति इदंविश्वंधर्मिसदितिसाध्योधर्मः सनउत्पन्नत्वात्हे
तुःयद्यतउत्पन्नंतत्तदात्मकमेवदृष्टम् यथाकनकादुत्पन्नंकुंडलादि तदात्मकंतद्वदिति

यस्यवेदस्ययज्ञादिक्रियाप्रतिपादनपरत्वादतदर्थानांअक्रियार्थानांसोरोदीत् प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिदत् वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादीनां
वाक्यानामानर्थक्यंनिरर्थकत्वंतस्मादनित्यमनियतंवेदस्यप्रामाण्यमुच्यतइति एवंप्राप्तेसिद्धांतसूत्रंविधिनात्वेकवाक्यत्वादिति अथप्रथम
पादस्थतद्भूताधिकरणस्यसूत्रं तद्भूतानांक्रियार्थेनसमन्वयइति तत्तेषुभूतानांसिद्धार्थप्रतिपादकानांवाक्यानांक्रियार्थेनक्रियाप्रतिपादकेनवाक्ये-
नरजतंनदेयं पशुनायजेत श्वेतमालभेतेत्यादिनासहान्वयः तथाचविधिप्रत्ययरहितवाक्यानांविधिवाक्यैः सन्निहितैर्दूरस्थैर्वासहविधि-
वाक्याकांक्षितनिंदाप्रशंसार्थपूरणेनान्वयेकृतेसर्वस्यवेदस्यक्रियापरत्वसिध्यानिरर्थकत्वनिरासेनप्रामाण्यंसिद्धं अध्ययनविधिपरिगृ
हीतेसर्वस्मिन्वेदेकस्यापिवाक्यस्यानर्थक्यासंभवात्निरर्थकाध्ययनविध्यनुपपत्तेरित्यर्थः उपनिषदामपितत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामपितदेवभि

धिवाक्यान्वितत्वमेवयुक्तं यद्वेनेति क्रियारहितवाक्यानांक्रियान्वयाकांक्षावत्त्वांक्रियापरवाक्यापेक्षितार्थबोधनेननिराकांक्षत्वमितिन्यायेनोपनिष
दांनत्वमस्यादिवाक्यानां[illegible]कत्वयोर्यज्ञांगभूतोयः कर्तायजमानस्तस्यप्रतिपादनमीश्वराभेदेनस्तुत्यानिरूपणंतेननैराकांक्ष्यंक्रियान्वयेनक्रिया
कांक्षारहितत्वंआख्यानं[illegible]जंवेदितव्यमित्यर्थः आदित्योयूपइत्यादिवाक्यैःसूर्यत्वादिनायूपादिस्तूयतेसचपशुनियोजनादिनाक्रियास्वन्वेति
एवमीश्वराभेदबोधकैकपनिषद्वाक्यैर्यजमानस्तूयतेसचकर्तृत्वेनक्रियास्वन्वेतीतिभावः श्लोकाद्बहिरेवसिद्धांतमाह नेति नत्वद्वितीयेतित्सु
निर्दिश्यमयमस्यर्थं अद्वितीयत्वबोधेतुस्वर्गादिभोग्यभोक्त्रादिद्वैतस्यकरणकर्मसंप्रदानादिकारकद्वैतस्यचबाधात्प्रवृत्तिः एवंपरमानंदरू
पत्वबोधेक्षुद्रस्वर्गानंदाद्यर्थंनप्रवृत्तिः तथात्वक्षुरादींद्रियरहितत्वबोधेंधबधिरादितुल्यत्वापत्त्याकर्तृत्वभोक्तृत्वासंभवान्नप्रवृत्तिःसिध्येदि
तिभावः सर्वत्रैवबहिर्विज्ञानमिति सर्वत्रवेदेविज्ञानंतत्तद्वाक्यजन्यंद्रव्यदेवताकर्मादिविषयंज्ञानंसंस्कारत्वेनज्ञायतेसंस्काररूपंभवति अत
एवव्रीह्यादिषुप्रोक्षणावघातादिसंस्कारवत्सरस्यपागादेरंगंचगम्यते एवंहिकर्ममीमांसकसिद्धांतः स्वाध्यायोध्येतव्यइतिविहितस्यवेदाध्य

तत्रयदिसद्भेदः सत्यत्वेनतदापादानत्वनिर्देशेनैवभेदप्रतीतेर्विरुद्धोहेतुरित्याह ननुतर्कहतमिति ननुनाभेदंसाधयामः किंतुतदु
त्पन्नत्वेनकुंडलादिवद्भेदंप्रतिषेधयामः तत्रअभेदएवस्यादित्याशंक्यानैकांतिकत्वेनदूषयति व्यभिचरतिकद्वेति पितृपुत्रा
दिषुसुद्गरघटप्रध्वंसादिषुचतथादर्शनादितिभावः ननुतदुत्पन्नत्वंनामतदुपादानत्वंनतुतन्निमित्तत्वमतोनानैकांतिकत्वमित्याशंक्य
दूषयति कचमृषेतिगुणोपादानस्यापिफणिनोनगुणात्वंकिंतुमिथ्यात्वम् अन्यथाकुंडलादिवद्बाधप्रसंगात् अतःपुनरपिभ

यनस्यवेदार्थज्ञानंफलंनतुस्वर्गादि दृष्टेफलेसंभवत्यदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वात् अवघातादेरिवतुषविमोकादि तच्चद्रव्यदेवतादिविषयकं
वेदाध्ययनेनसंपाद्यंज्ञानंपौरुषवाक्यादिनापिस्यादितिपुनरध्ययनवैफल्येप्राप्तेवेदाध्ययनेनैवदेवतादिज्ञानंसंपाद्यमितिनियमःस्वीकार्यः नख
दलनादिनापिवैतुष्येसिद्धे ऽवहन्यादेवेतिनियमवत् तथात्वयथावघातेनवैतुष्येकृतेतंडुलेषुकश्चनसंस्कारोभवतिनतुनखदलनादिना
तथावेदाध्ययनेनद्रव्यदेवतादिविषयकज्ञानेसंपादितेद्रव्यदेवतादिषुनादृष्टाख्योनजन्यःकश्चनसंस्कारउत्पद्यतेनतुसंस्कृतदेवतादिस्मरणा
दिनास्वर्गाद्यपूर्वसिद्धिर्नतुपौरुषवाक्यादिजन्यज्ञानेन एवंयागकालेपठ्यमानमंत्राणामपिदेवताकर्मादिविषयंज्ञानमेवदृष्टफलं नत्वदृष्ट
मपूर्वं अत्रापिपूर्ववत् स्मृत्यादिनाज्ञानसिद्धौनियमविधिनासंस्काररूपत्वकल्पनंपूर्ववत् एवंचसर्वत्रवेदेजायमानंज्ञानंसंस्काररूपंसिद्धं
संस्कारस्यचस्वतःफलवत्त्वाभावात् फलवतोयागस्यांगत्वमितिपरांगत्वंचसिद्धं आत्मविज्ञानादन्यत्रेति उपनिषज्जन्यात्मविज्ञानंविनाउप
निषज्जन्यात्मज्ञानंसंस्काररूपंयज्ञादिकर्मांगंचनेत्यर्थः उपनिषज्जज्ञात्मज्ञानस्यकर्मांगत्वाभावात्कर्मकर्त्र्यायजमानेनोपनिषद्विवा-

शेनकार्यइतिभावः नचोपनिषद्ज्ञानस्यकर्मांगत्वेस्वर्गातिरिक्तमोक्षानंगीकारात्सर्वशाखागतोपनिषद्भागवैयर्थ्यमितिवाच्यं देहात्मभ्रांति
मतांजन्मांतरभोग्यस्वर्गादिफलककर्मसुप्रवृत्यभावेमासेन्द्भ्रांतिनिरासार्थमुपनिषदावश्यकत्वात् देहाद्यात्मभ्रांतिरहितंयजमानविशेषंप्रतिउपनिष
द्वैयर्थ्यमिष्टमेव अतएवोपनिषद्ज्ञानंनांगं अंगंहिनियतंनतुपाक्षिकं यथावघातादि औपनिषदात्मज्ञानंतुभ्रांतिमत्पुरुषंप्रत्येवोपयुक्तं नसर्वं
प्रतीतिपाक्षिकमितिनतस्यकर्मांगत्वमितिवार्तिकाशयः एवंनदुक्त्यैवात्मज्ञानस्यसंस्कारत्वांगत्वाभावेसिद्धेक्रियापरत्वमप्युपनिषदांमास्तुफलवद्
ज्ञानार्थकत्वेनस्वार्थपरत्वोपपत्तिरितिसिद्धंत्याशयः यत्तुकेचनमीमांसकाःपत्न्यवेक्षितमाज्यंभवतीतिपत्नीपांशकयागेउपयोक्ष्यमाणाज्यस्यपत्नीक
र्तृकचाक्षुषज्ञानंसंस्कारएवंयागंकरिष्यतःपुंसोहंब्रह्मास्मीत्यौपनिषद्वाक्यानुसारेणावेक्षणंसंस्कारइतिसंकल्पयंतिएतन्नशारीरकभाष्यएवाना
रभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्ययज्ञकर्तृसंस्कारतयांगत्वंनयुज्यतइत्यादिनाविस्तरेणदूषितंततएवद्रष्टव्यं पूर्वश्लोकेनसंगत्यर्थमाह एतदर्थमेवेति
नक्रियापरत्वेनैवसर्वस्यवाक्यस्यप्रामाण्यंकिंतुफलवद्ज्ञानाबाधितार्थपरत्वेनैव रूपसंमुखंगच्छत्यपमंधः कूपेपततीतिवाक्यानांविधिनिषेधर
हितानामपिप्रामाण्यदर्शनादित्यादिनिश्चयस्यबहूमननंविनादुर्घटत्वादितिभावः एवंश्लोकाद्वयेनमीमांसकपूर्वपक्षंनिरस्यमननप्रकारां
तरेणश्लोकाक्षरैरपिनिरसितुमाह नचनावदिति द्वैतस्यभोक्तृत्वभोग्यरूपस्यकर्तृक्रियाकारकरूपस्यचसत्यत्वेअबाध्यत्वेएवस्वर्गादिफल
कस्यकर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वेनसर्ववेदस्यक्रियापरत्वंभवेदपि द्वैतस्यसत्यत्वमेवतुनसंभवतीतिप्रकारांतरेणनिष्टतिपरत्वरूपवेदन
त्वनिश्चयायप्रश्नोत्तराभ्यांमननंदर्शयतीत्यर्थः इदंपदोक्तंविश्वंधर्मिपक्षः सदितिसाध्यं सतउत्थितमिति हेतुगर्भितविशेषणमितिसतउ
त्पन्नत्वादितिहेतुः फलति ननुमीमांसकमतेआकाशादेः स्वर्गादेश्चोत्पत्यभावादुत्पत्तिमतामपिकेषांचिद्घटपजातानांब्रह्मणउत्पत्त्यनंगीकारा
त्कथमिदमनुमानंमीमांसकानामुभयवादिसिद्धहेत्वभावादितिचेन्न धर्मिण्येकदेशमात्रसिद्धस्यापक्षस्यहेतुकरणदर्शनाद्धेदानिमतसिद्ध
मेवसतउत्पन्नत्वंहेतूकृत्यैतत्पूर्वपक्षोत्थानात् अत्रसिद्धांतीकिंविश्वंसदित्यनेनविश्वंसदभिन्नंसतउत्पन्नत्वादितिसद्भेदः साध्यतेकिंवाविश्वं
सद्भिन्नंनेतिसत्प्रतियोगिकभेदाभावःसाध्यतेइतिविकल्प्यमनसिनिधायप्रथमपक्षेदूषणमाह नचयदिसद्भेदइति ननुअभेदोभेदाभावश्चै
कएवनभेदअभेदइतिनञ्भावार्थकत्वादितिचेन्न असुराधर्मादिपदेष्विवनञोविरोधार्थकत्वात्सुरविरोधीअसुरोधर्मविरोधीचाधर्मो
भावरूपीतिवद्भेदविरोधीअभेदःकश्चनस्वरूपसंबंधविशेषस्तत्साधनेचसर्वथास्वरूपैक्यसिद्धिरित्यभ्युपगमात् विरोधश्चभेदाभेदयोस्ते
जस्तिमिरयोरिवसहानवस्थानलक्षणइतिसतउत्पन्नत्वादित्यपादानकारकनिर्देशेनजगतिसत्प्रतियोगिकभेदप्रतीतौतत्राभेदप्रतीतिर्नजाय
तइतिविरुद्धोहेतुः नहिवेदांतिमतेभावरूपस्यापितमसस्तेजःप्रतीत्यधिकरणेप्रतीतिर्भवतीत्याशयेनाह विरुद्धोहेतुरिति तर्कहतमिति

भेदप्रत्यायकेनहेतुनाअभेदप्रत्यायकंयुक्तिबाधितमित्यर्थः द्वितीयंपक्षमनुवदति नत्वितिनाभेदमिति तत्राभेदएवेति सद्भेदनिषेधेजगतिसत्य-
त्वमेवसिध्येदित्यर्थः नचात्रपक्षेउपादाननिर्देशेनजाताभेदप्रतीतिर्भेदनिषेधस्यविरोधिनीतिशंक्यं यथाकनकादुत्पन्नंकुंडलमित्यत्रापादा-
नत्वेनकार्यत्वेनचजाताभेदप्रतीतिः कनककुंडलयोः सुवर्णत्वेनभेदनिषेधसाधनेविरुद्धानभवतितथासतउत्पन्नत्वादित्यनेनकार्यत्वेनकारणत्वे
नचजाताभेदप्रतीतिःसत्त्वेनरूपेणसत्कारणजगत्कार्ययोर्भेदनिषेधसाधनेविरुद्धानेत्याशयात् अभेदसाधनेचसर्वथैक्यसिद्धौकार्यत्व
कारणत्वरूपभेदोपिविरुद्धइतितत्रविरुद्धोहेतुरितियुक्तमुक्तमितिदिक् अनैकांतिकत्वेनेति सव्यभिचारोनैकांतिकइतिपंचविधहेत्वाभासांतर्ग
तप्रथमहेत्वाभासत्वेनदूषयतीत्यर्थः सद्धेतुनाहिसाध्यसिद्धिर्नत्वसद्धेत्वाख्यहेत्वाभासेन सद्धेतुत्वंचसव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबा
धितेतिपंचविधहेत्वाभासभिन्नत्वं व्यभिचरतिकचेति हेतुसत्वेसाध्यासत्वंव्यभिचारः यथापर्वतोवन्हिमान्द्रव्यत्वादित्यत्रद्रव्यत्वंजला-
दौतत्रसाध्यस्यवन्हेरभावाद्व्यभिचारः तथाविध्वंसादिर्नसतउत्पन्नत्वात् यत्यतउत्पन्नंतत्ततोभिन्नंनयथाकनकादुत्पन्नंकुंडलंकन
कान्नभिन्नमितिसामान्यमुख्यव्याप्तौपितुरुत्पन्नेपुत्रेदंडप्रहारादुत्पन्नेघटादिप्रध्वंसेचततउत्पन्नत्वरूपहेतुसत्वेपिभेदाभावरूपसाध्यासत्वा
द्व्यभिचारः क्षत्रियादेर्देवदत्ताद्ब्राह्मण्यादौजातेयज्ञदत्तेक्षत्रियत्वसुतत्वादिनादेवदत्तत्वयज्ञदत्तत्वादिनाचभेदात् मुद्गरघटध्वंसादेर्मा
वत्वादिनाभेदात् नन्वत्रापिमनुष्यत्वादिनाभिधेयत्वादिनाचभेदोनेतिचेत् जगतिमिथ्यात्वसत्वेपिभासमानत्वादिनाभेदनिषेधसंभवान्न
सत्यत्वसिद्धिः भासमानत्वंहिस्फुरतीत्यादिप्रतीत्यास्पदत्वरूपंघटादिजगतिब्रह्मणिचास्तीतिगूढाशयः ननुविध्वंसनोभिन्नंसदुपादानक
त्वात्यद्यदुपादानकंतत्ततोनभिन्नमितिविवक्षणेपुत्रेपितुःप्रध्वंसेमुद्गरस्यचनिमित्तत्वेनोपादानत्वाभावात्तदुपादानकत्वहेतोरसत्वान्नव्यभिचार
इतिशंकते नन्विति गुणोपादानस्येति रज्ज्वारोपितत्वेनरज्जूपादानकेसर्पेव्यभिचारः रज्ज्वाव्यावहारिकसत्यत्वात्सर्पस्यमिथ्यात्वेनतद्भेदा-
दित्यर्थः अन्यथासर्पस्यव्यावहारिकसत्यत्वेबाधोनस्यात् ननुसदुपादानत्वपदेनसन्मात्रोपादानकत्वंविवक्ष्यते तथाचयन्मात्रोपादानकं
यत्तत्ततोनभिन्नमितिव्याप्तेर्नरज्जुसर्पेव्यभिचारः रज्जुसर्पस्याज्ञानयुक्तरज्जूपादानकत्वेनरज्जुमात्रोपादानकत्वाभावान्मिथ्यात्वंयुक्तमिति
शंकते नत्वनतत्रेति तुल्यमत्रापीति अविद्यायुक्तसद्ब्रह्मणउपादानत्वात्सन्मात्रोपादानत्वंहेतुर्जगतिस्वरूपासिद्धइतिजगतोमिथ्यात्वमेव
युक्तमित्यर्थः नतथोभययुगिति उभाभ्यांसदविद्याभ्यांकारणाभ्यांयुक्तमिदंजगत् अतःसन्मात्रोपादानकत्वहेतोरसिद्धेरपितथानस
त्यत्वेत्यर्थः ननुसदेवसौम्येदमग्रआसीदितिसन्मात्रोपादानत्वश्रुतेर्मास्त्वविद्येतिशंकायामाह अयमर्थइति अविद्यायुक्तस्यैवेति
देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यविद्यायुक्तत्वश्रवणादविद्यानंगीकारेविवर्तवादासंभवेनब्रह्मणोपिविकारित्वसंभवाच्चेतिभावः अर्थ

क्रियाकारित्वादिति अर्थप्रयोजनमुदकाहरणादि तस्य क्रियानिर्वाहः तथा च शिरसि सन् तत्तत्प्रयोजननिर्वाहकारित्वात् यत्सत्सं तत्प्रयोजननिर्वाहकं तथा शक्तिरजतादीत्यर्थः कूटकर्षापणेति कूटमविकारि खंडरहितं यत्कार्षापणं षोडशमाषादिपरिमितं रूपवर्णमुद्रादिकं तावत्खंडनादिपादाभिभागारोपेण क्रयादिव्यवहारदर्शनात् आदिपदेन स्वप्नांगनासर्पादिना सत्यस्य सुखभयादेर्भावः शुक्तौ भ्रान्तस्य च दर्शनं शंकाविषादिना मरणादिकं गृह्यते नन्वेकत्वेति हट्टपत्तनादौ बिलादौ च सत्यस्य रजतसर्पादेः स्थलान्तरे त्यादारोपो भ्रमः प्रपंचस्यानारोपितस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राधिष्ठाने सत्ता तत्प्रसिद्धेः

नैकान्तिकत्वमेवेति भावः ननु न तत्र केवलं गुणमात्रं फणिन उपादानं किंतु अविद्यायुक्तं तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमित्याशंक्य तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति न तथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत उपादानत्वम् एवंभूतस्य च न वस्तुसत्त्वम् अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तुसत्त्वं प्रपंचस्येति ननु माभूदनेन हेतुना प्रपंचस्य सत्त्वं हेत्वन्तरेण तु साधयामः तथाहि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् यदेवं तत्तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति तत्राह व्यवहृतये विकल्पदूषितइति

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न तु तर्कहतं व्यभिचरति क्वचक्वच मृषा न तथोभययुक् ७.

व्यवहाराय अर्थक्रियार्थं विकल्पोऽभ्रमदूषितइष्टएव कूटकार्षापणादिनापि क्वचिद्व्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्वसतोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धः अत्यंतासत्वे कथं प्रपंचो भ्रमः स्यात् सत्त्वे वा नाद्वैतसिद्धिः उक्तं च भट्टैः अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येत वा न वेति नेत्याह अंधपरंपरयेति अंधपरंपरया योविकल्पइत्यन्वयः अयं भावः संस्कारजन्यो भ्रमः संस्कारसिद्ध्ये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्त्वम् प्रतीतौ सत्यां वस्तुसत्ताभावे न भ्रमव्यतिरेकदर्शनात् अतो ऽनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तरं आरोपो भविष्यति

तापनिः असत्त्वेन स्य खपुष्पतुल्यत्वेन कथं ब्रह्मणि तदारोपइत्यर्थः अत्यंतासतोऽत्यंतासत्यधिष्ठाने चारोपोनेत्यत्र भाट्टवार्तिकमाह अध्यस्यतइति असत् द्वाप्य दृष्टं खपुष्पं कथमध्यस्यते अवस्तुनि अत्यंतासत्यधिष्ठाने वा कथं रजतादिकमध्यस्यते न कथमपीत्यर्थः उत्तरार्धं प्रथमं वा पदं चार्थं प्रज्ञातोऽनुभूतो गुणो रूपादिः सत्तासद्भावश्च यस्य तत् प्रज्ञातगुणसत्ताकं रजतादिकं वार्थकवापदेन प्रज्ञातो गुणश्चाकचक्यादिः सामान्यधर्मः सत्तापुरोवर्तित्वादिकं च यस्य तस्मिन्नधिष्ठाने वाध्यारोप्यते करणदोषविषयदोषेंद्रियसंप्रयोगादिकरणसामग्र्यभावेतु न वारोप्यते प्रज्ञातगुणसत्ताकमेव वस्तु प्रज्ञायमानगुणसत्ताके एवाधिष्ठानेऽध्यारोप्यतइति नियमद्वयं आरोप्यत एवेति तु न नियमइत्यर्थः अन्यत्राधिष्ठानेऽत्यंतासतो जग

तोवाङ्मनसाद्यगोचरेब्रह्मणिकथमारोपइतिभावः वस्तुसत्त्वंविषयसत्यत्वंतथाचभ्रमहेतुसंस्कारसिध्यर्थंयथार्थज्ञानंनापेक्ष्यते भ्रांतिज्ञानेना
पिसंस्कारसिध्यानादृशसंस्कारमात्रेणोत्तरत्रभ्रमसिद्धेरित्यर्थः यदभावेयदभावइतिव्यतिरेकनिश्चयेनकारणत्वनिश्चयः प्रकृतेव्यतिरेका-
दर्शनान्नवस्तुसत्वस्यभ्रमकारणत्वनिश्चयइत्याह प्रतीतोसत्यामिति वस्तुसत्वाभावेनविषयसत्यत्वाभावेनव्यतिरेकस्यभ्रमाभावस्यादर्शना
द्गुंजापुंजेवह्निभ्रमाहितसंस्कारेणापिपुनस्तत्रैवगुंजापुंजादौभ्रमपरंपरादर्शनादित्यर्थः इंद्रियागोचरस्यापिब्रह्मणःस्वयंप्रकाशत्वेनस्फुरमाण-
त्वादारोपाधिष्ठानत्वंयुक्तं इंद्रियागोचरेपिनभसिसाक्षिभास्येनीलत्वंनभइत्यारोपदर्शनात् अधिष्ठानारोप्ययोरेकत्रज्ञानेस्फुरमाणमेवाध्यासव्या
पकंनत्वधिष्ठानस्येंद्रियगोचरत्वमारोप्यस्यवस्तुनःसत्यत्वंवाव्यापकंव्यभिचारादितिभावः अंधपरंपरान्यायेनेति इहवटेयक्षोस्तीइतिकेनाचिदं
धेनांधउपदिष्टस्तेनान्यस्तेनान्यइतिपरंपरायांयक्षभ्रमः पूर्वपूर्वभ्रमजन्यएवनकस्यचिद्यक्षप्रमानेनचमूर्छामरणाद्यर्थक्रियापिदृश्यतेतद्व

अंधपरंपरान्यायेनव्यवहारःसत्यत्वेप्रयोजकोहेतुरिति नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपाम
सोमममृताअभूमेत्यादिभिः कर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वंनघटतेनहिनित्यवस्तुअसद्भवति तस्माद्वेदप्रति
पादितत्वाद्द्वैतंसदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हेभगवन् तेभारतीवेदलक्षणाउरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृ

व्यवहृतयेविकल्पइषितोंधपरंपरयाभ्रमयतिभारतीतउरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ३६

त्तिभिरुक्थजडान्कर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन्भ्रमयतिमोहयति अयंभावः नहिवेदःकर्मफलंनित्यमभिप्रैतिकिं
तुलक्षणयाप्राशस्त्यमात्रंविध्येकवाक्यत्वात् अन्यथावाक्यभेदप्रसंगात् तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतएव
मेवामुत्रपुण्यचितोलोकः क्षीयतइतिन्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतःकर्मजडानामिदंभ्रममात्रमिति एतेने
यतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः इत्यादीनामप्यन्यपरत्वंदर्शितंभवति ३६ ६७

दित्यर्थः अप्रयोजकोहेतुरिति अर्थक्रियाकारित्वंहेतुरस्तुसत्यत्वंसाध्यमस्त्वित्युक्तेनुकूलतर्काभावात्साध्यनिश्चयस्यप्रयोजकः
कारणंनेत्यर्थः अक्षय्यमिति चातुर्मास्यनामकयागकर्तुः सुकृतंयागजनितंस्वर्गादिफलंभोगेनकालेनवाक्षय्यमशक्यमनंतप्रलया
नर्गाकारादित्यर्थः अपामेति सोमासंयागेषपित्रामतेनचामृतानाशरहिताअनंतकालंस्वर्गभोक्तारोजाताःस्मेतिक्रमेणभोग्यभोक्तृद्वैतनित्य
त्वश्रुतिः लक्षणयेति यथाप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददितिवाक्येनस्ववपोत्खादनरूपस्वार्थंपरित्यज्यजहल्लक्षणयापशुयागप्राश

स्त्यमात्रंबोध्यतएवमक्षय्यादिवाक्यैः स्वार्थत्यागेनचातुर्मास्ययागप्राशस्त्यमात्रमुच्यते नतुफलनित्यत्वमिति मीमांसकैःस्वार्थबोधन

पूर्वकविध्यन्वयस्यार्थवादेषनंगीकारात् सर्वथास्वार्थत्यागस्यैवांगीकारात् तदुक्तंभगवताजैमिनिना विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेनविधिनास्यु रिति तदाह विध्येकवाक्यत्वादिति सर्वविधिवाक्यैः शीघ्रप्रवृत्तिसिध्यर्थमेकरूपेणप्राशस्त्यबोधनमेवापेक्ष्यते फलनित्यत्वादिनानार्थापेक्षणेवैरूप्यापातात् विध्यपेक्षितार्थबोधनेद्विविधिवाक्येनैकवाक्यत्वसिद्धिः अन्यथाविध्यपेक्षितप्राशस्त्यबोधनंविहायविध्यनपेक्षितस्वर्गादिनित्यत्वबोधनेविध्येकवाक्यत्वासंभवेनवाक्यभेदः प्रसज्जेत ननुदेवताधिकरणोक्तवेदांतसिद्धांतेभूतार्थवादरूपाणामिंद्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादिवाक्यानांस्वार्थेपिप्रामाण्यंस्वीकृतंतद्वदक्षय्यादिवाक्येष्वस्त्वितिशंकायामाह तद्यथेहेति यागादिपुण्यकर्मसंपादितःस्वर्गादिः क्षयिष्णुर्भवितुमर्हतिकर्मसंपादितत्वात् कृष्यादिकर्मचितसस्यादिवदित्यनुमानगर्भितश्रुत्यंतरविरोधात् युक्तिरहितास्यश्रुतिर्गुणवादरूपैव विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादित्युक्तेःगुणवादानुवादयोश्चनस्वार्थेप्रामाण्यमितिभावः ननु आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिसृष्टिश्रुतिभिरेवना

उद्भूतंभवतःसतोऽपिभुवनंसन्नैवसर्पस्स्रजः कुर्वत्कार्यमपीहकूटकनकंवेदोऽपिनैवंपरः अद्वैतंतवसत्परंतुपरमानंदंपदंतन्मुदावंदेसुंदरमिंदिरानुतहरेमास्मुंचमामानतम् ॥२३॥ ७ ७ ७ ७

नाविषद्वैतप्रतिपादनात्कथंजगन्मिथ्येत्याशंकायामाह एतेनेति अन्यपरत्वमिति नेहनानास्तिकिंचन अथातआदेशोनेतिनेति अस्थूलमनणु इत्यादिनिषेधवाक्यापेक्षितनिषेध्यसमर्पकत्वंसृष्टिवाक्यानां अथवाब्रह्मणिप्रपंचनिषेधेन्यत्रसत्वशंकास्यात् ब्रह्मोपादानत्वोक्त्याउपादानादन्यत्रकार्यसत्तानिषेधोसिद्धेब्रह्मण्यपितन्निषेधेनिःशंकमद्वैतसिद्धिरितिसृष्टिश्रुतिभिः सर्वप्रपंचस्यब्रह्मोपादानकत्वंश्राव्यतइत्यद्वैतपरत्वमेवसृष्टिश्रुतीनामित्यर्थः उद्भूतमिति सद्रूपादपिभवतउत्पन्नंविश्वं सन्नैवसत्यंनैव यथास्रजव्यावहारिकसत्यायाःउत्पन्नः सर्पोव्यावहारिकसत्योन किंतुमिथ्यैव कूटस्वर्णकार्यमर्थक्रियांकुर्वदपिभवति ततोर्थक्रियाकारित्वेनापिहेतुनाविश्वंसन्न अक्षय्यादिवाक्यरूपः सृष्ट्यादिवाक्यरूपश्चवेदोपिएवंपरः विश्वसत्यत्वपरोन ततएवसर्वोवेदः क्रियापरइत्यपिनेतिभावः एवमद्वैतेपरमार्थिकेपिसतिभक्तसेव्यसेवकभावादिद्वैतंकल्पयित्वाभजे त्वमपिमामास्मुंच नायंमद्भिन्नोनापिदुःखादिसंसारभाक्त्वत्तद्रक्षेवमिथ्यैवाक्रोशकारीत्यद्वैतदृष्ट्यामांनोपेक्षस्वेत्यर्थः २३ ३६

मृल्लोहकार्ष्णायसेति मृत्तिकासुवर्णायोरूपाणामित्यर्थः यथासोम्येति एकेनकारणभूतेनमृत्पिंडेनविज्ञातेनसर्वंतत्कार्यंघटशरावादिविज्ञातंस्यात् कथमितिचेत्तत्राह वाचारंभणमिति नामधेयंनामैव घटादिविकारः केवलंनामैव अतस्तद्वाचारंभणंवाचैवकेवलमारभ्यतेव्यवह्रियतेवागारभ्यंनामातिरिक्तविकारः सत्योनास्त्येवमृत्तिकेवसत्यंवस्तुतत्त्वमित्यर्थः लोहमणिनासुवर्णपिंडेन नखनिकृंतनादिनाकार्ष्णायसपिंडेनवि:::

तदेवंप्रपंचस्यसत्वेसाधकंनास्तीत्युक्तम् इदानीमसत्वेसृष्टिप्रलय श्रुतयोयतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्याद्यास्तन्मूलंचानुमानं प्रमाणमित्याह नयदिदमितिपद्यस्मात् इदंविश्वमग्रेसृष्टेःपूर्वंनआसनआसीत् सदेवसौम्येदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेक एवाग्रआसीदित्यादिश्रुतेः नचानिधनात्प्रलयात् अनुअनंतरंभविष्यत्भविष्यति नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतःकारणात् अंतरामध्येऽपिएकरसेकेवलेत्वयिमृषामिथ्यारूपमेवविभातीतिमितंनिश्चितम् यतएवमतःश्रुत्याद्रविणजातिविकल्पपथैःद्रविणजातीनांद्रव्यमात्राणांमृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणांविकल्पाभेदाघटकुंडलादयःतेषांपंथानोमार्गाःप्रकारास्तैरुपमीयतेसदृशतयानिरूप्यतेयथातत्रकार्यकारणानांनामधेयमात्रताकारणंमृदाद्येववस्तुसत्यम् तथाऽत्राप्याकाशादीनांनाममात्रता

नयदिदमग्रआसनभविष्यदतोनिधनादनुमितमंतरात्वयिविभातिमृषैकरसे अतउपमीयतेद्रविण जातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः ३७ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मैवसत्यम् तथाचश्रुतिःयथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंभवतिवाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् यथाएकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात् यथाएकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसमित्यादितस्मादस्यसत्वेप्रमाणाभावादसत्वे प्रमाणस्यविद्यमानत्वात् वितथमनोविलासमृतंसत्यमितियेऽवयंतिजानंतितेअबुधाः अज्ञाइत्यर्थः अत्रैवंप्रयोगःविवादाध्यासितंनसत् आद्यंतयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्चशुक्तिरजतादिवत् इत्यन्वयदृष्टांतः आत्मवच्चेतिव्यतिरेकदृष्टांतः ३७ मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतंकनकंपरमार्थतः महदहंकृतिखप्रमुखंतथानरहरेनपरंपरमार्थतः २४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

ज्ञानेनतद्विकारभूतक्षुरिकादिविज्ञानमित्यादि विवादाध्यासितं सत्यंवामिथ्यावेतिविवादविषयीभूतंविश्वंनसत्यंआद्यंतयोरविद्यमानत्वादित्यादिपृथग्हेतुत्रयं अन्वयेशुक्तिरजतादिवत्व्यतिरेकेआत्मवदितिज्ञेयं मुकुटेति मुकुटादिरूपेणपरिणतंविकारभावंप्राप्तंसर्वंपरमार्थतः कनकमेवेत्यर्थः २४ ३७ ॥ ॥ ॥

सयदजया द्वासुपर्णेति द्वाद्वौ जीवेश्वरौसुपर्णासुपर्णौ शोभनगमनवंतौ सयुजौ जीवब्रह्मप्रतिबिंबभावेन नित्यसंयुक्तौ सखायौ उपकार्योपकारक
भावेनवर्तमानौ यद्वा नित्यत्वेन समान स्वभावौ समानमेकं वृक्षं वृश्च्यतेछेद्यतेइति नाशवत्वेन वाप्रियाप्रियादिबहुफलवत्वपुण्यापुण्यादि
बहुबीजवत्वादिनावावृक्षसदृशंशरीरं परिषस्वजाते भोक्तृत्वेन नियामकत्वेनचैकंशरीरंआश्रितवंतावित्यर्थः तयोर्मध्ये अन्यःएकोदेहत्वयतना
दात्म्याभिमानी अंतःकरणप्रतिबिंबोजीवः पिप्पलंकर्मफलं सुखादि स्वादुयथातथा अत्तिभुंक्ते अन्यःनित्यमुक्तईश्वरः अनश्नन् कर्मफलम
ननुयदिप्रपंचोनाम नास्त्येवनदाऽसतानेन नचैतन्यस्यसंबंधगंधोपि तर्हिकिमपराद्धं जीवेनयतोऽयंसंसरति किंवाबहुपुण्यमीश्वरस्य
यतोनित्यमुक्तः किंविषयंचनदाकर्मकांडमित्यपेक्षायांजीवेश्वरविशेषम् द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यः
पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामित्याद्यावदंतीत्याह सयदजयेति सजीवः यद्यस्मात्
अजयामायया अजामविद्यामनुशयीत आलिंगेत् तांगुणांश्चदेहेंद्रियादीन् जुषन्सेवमान आत्मतयाअध्यस्यन् तदनुतदनंतरं
सरूपतांतद्धर्मयोगंचजुषन् अपेतभगः पिहितानंदादिगुणः सन्मृत्युंसंसारंभजति आत्मानितदृषयमेवचकर्मकांडमितिभावः त्व
मुतत्वंतुजहासितामजांमायाम् ननुसामर्थ्येवाक्षिकथंत्यागस्तत्राह अहिरिवत्वचमितिअयंभावः यथाभुजंगःस्वगतमपिकंचुकं

सयदजयात्वजामनुशयीतगुणांश्चजुषन् भजति सरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः त्वमुतजहासिताम
हिरिवत्वचमात्तभगोमहसिमहीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ३८ ७ ७

गुणबुद्ध्यानाभिमन्यतेतथात्वमजाम् नहिनिरंतरानंदादिसंधिनकामधेनुवृंदपतेरजयाकृत्यमितितामुपेक्षसइतिकुतएतत् तदाह
आत्तभगः नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसिपरमैश्वर्ये अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतीमतिमहीयसे विराजसे कथंभूतः अपरिमेयभगः अप
रिमितैश्वर्यः नत्वन्येषामिवदेशकालादिपरिच्छिन्नंतवाष्टगुणितमैश्वर्यं अपितुपरिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः ३८
नृसंतीनवबीक्षणांगणगनाकालस्वभावादिभिर्भावान्सत्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंतीबहून् मामाक्रम्यपदाशिरस्यतिभरं
संमर्दयंत्यातुरं मायानेशरणंमनोअस्मिनृहरेत्वामेवतांवारय २५ ७ ७) मुंनारोहिअभिचाकशीतिस्वप्रका
शचिद्रूपेणविराजतइत्यर्थः निरंतरेति निरंतरसततमात्मादिभ्यः आनंदेभ्यः संविदःस्वानंदस्फुरणानितानिएवकामधेनुवृंदानितेषांपत्युःपाल
कस्यनित्यसंविदएकत्वेपिकालभेदेनबहुत्वव्यपदेशः वृंदानांपालनंचानित्यस्फूर्त्यास्वस्मिनसंरक्षणं अजयामाययाश्लेषेण छायानहित्यपिनि
परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादिति भगवतःसर्वप्रकारकैश्वर्यस्यगुणानांचतत्तृर्भुजादिविग्रहस्यचचिद्रूपत्वान्मायाकार्यताभावेननित्यस्वरूपभूतत्वादित्यर्थः
२५ ७

कामानिति कामान् विषयान् यः कामयते प्रार्थयते मन्यमानः दोषानभावात् स विषयगुणानेव चिंतयन् सः तैः कर्मभिः कामैः धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुविष

येच्छारूपैः सहतत्र तत्र योनिषु विषयप्राप्तिनिमित्तं जायते कामाः कर्मरूपैर्यं नितत्कर्मवशात् यत्नैरेव कामैर्वेष्टितस्तत्र तत्र जायत इत्यर्थः अ

एवं तावदुक्तसाधनकदंबेन ये भगवंतं भजंति ते मृत्युं तरंति इतरे संसरंतीत्युक्तम् इदानीं ये बहिः संगं परित्यज्य भगवन्मार्गे प्र

वृत्ता अपि कथंचिदंतर्वानाशिनः कामान्न मुंचंति ते न भगवंतं प्राप्नुवंति न चेह सुखं लभंते केवलं कुयोनीरेव प्राप्नुवंतीति

तानुशोचन् कामान् यः कामयते मन्यमानः स कर्मभिर्जायते तत्र तत्रेत्यादि श्रुत्यर्थमाह यदिनसमुद्धरंतीति हे भगवन्

ये पतयो हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासनाः यदि न समुद्धरंति नोत्पाटयंति तेषामसतां भवान् हृदि गतोपि दुर

धिगमः दुष्प्रापः कथम् अस्मृतकंठमणिः विस्मृतो यः कंठमणिः तत्तुल्यः स यथा कंठे वर्तमानोप्यस्मृतश्चेदप्राप्त इव भवति तद्वदि

यदि न समुद्धरंति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकंठमणिः असुतृपयो-

गिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन् ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ३९ ७ ७

ति न केवलमेतावत् किंतु असुतृपयोगिनामिंद्रियतर्पणपराणां योगच्छद्मनामुभयतोऽप्यसुखमिहामुत्र च दुःखमेव तत्र

दाह अनपगतांतकात् अनिवृत्तात् मृत्योः लोकाराधनधनार्जनादिक्लेशात् भोगवैभवप्राकट्यभयाच्चेहनाथ दुःखं भवत-

ईश्वरादपि दुःखं कथंभूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् तत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्भिः प्रयत्नेन प्राप्त-

स्त्रिजधर्मातिक्रमनिबंधनतदंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः ३९ दंभंन्यासमिषेण वंचितजनं भोगैकचिंतातुरं

संमुह्यंतमहर्निशं विरचितोद्योगक्लमैराकुलम् आज्ञालंधितमज्ञमज्ञजननासंमाननासन्मदं दीनानाथदयानिधामपर

मानंदप्रभो पाहि माम् २९

निवृत्तात् मृत्योरित्युपलक्षणमैहिकदुःखानामित्यभिप्रायेणाह लोकाराधनेत्यादि २६ ३९ ७ ७ ७

त्वदवगमी एषइति ब्राह्मणस्यब्रह्मविदः महिमामाहात्म्यं नित्यएकरूपः यतः पुण्यकर्मणानवर्धते पापकर्मणाच्चकनीयान् क्षीणोन

नुयतनेर्नकिमपिकृत्यमस्तिप्रारब्धमेवसुखोपभोगेनापक्षप्यते अतःकिमितिवृथाश्रम्यते उभयतोऽप्यसुखगतिःश्रूयते च-
एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावर्धतेनोकनीयानित्यादिनत्राह त्वदवगमीति हेसगुणषडैश्वर्ययुक्तत्वदवगमी त्वज्ज्ञान
वान् भवदुत्थशुभाशुभयोः भवतः कर्मफलदातुरीश्वरान्हेतोरुत्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यापुण्यकर्मणोः
फलभूतान्गुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसंबंधान्नवेत्तिनानुसंधत्ते तर्हितदानींचदेहभृतांदेहाभिमानिनांप्रवृत्तिनिवृत्तिक
रीर्गिरः विधिनिषेधलक्षणानवेत्तिविगतदेहाभिमानतयाकार्याकार्यबोधाभावान्ननियुज्यतइत्यर्थः युक्तंचैतत् यतःकार

त्वदवगमीनवेत्तिभवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतांचगिरः अनुयुगमन्वहं
सगुणगीतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४० ७ ७

णात्मनुजैरन्वहंश्रवणभृतः अनुदिनंश्रवणेनधृतःसिद्धतस्त्वंतेषामपवर्गगतिः अपवर्गरूपागतिर्भवसि कथंश्रवणभृतः-
अनुयुगंप्रतियुगंयागीतपरंपराउपदेशसंततिः तयासत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तंभवति येतावत्तत्त्वज्ञानिनः तेते-
षांकर्माधिकारशंकाऽपियेचानवरतंत्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठाः तेषामप्यासन्नभवसद्भावानांनविधिनिषेधबाधःइतरेषां
तुयोगच्छायतेंद्रियलालसानामुभयतोप्यसुखमेवेति ४० अवगमंतवमेदिशमाधवस्फुरतियत्रसुखासुखसंग
मः श्रवणवर्णनभावमथापितानहिभवामियथाविधिकिंकरः २७ ७ ७ ७

भवतीति २७ ४० ७ ७ ७ ७ ७

द्युपतयएवतेति सहोवाचयदूर्ध्वमिति सयाज्ञवल्क्यउवाच हेगार्गियत्ब्रह्मादिब्रह्मांडकटाहादूर्ध्वमुपरि यच्चपृथिव्याअधस्तनांडकटाहादर्वा-
क्अधः यच्चद्यावापृथिवीइमेअनयोर्द्यावापृथिव्योरंतरामध्येभूतमतीतंभवत्वर्तमानंभविष्यत्वर्तमानादूर्ध्वकालभावियत्तत्सर्वंयद्धी
नमाचक्षतइतियस्यांतरामध्येद्यावापृथिव्यौभूतवर्तमानादिसर्वंजगच्चेतिवा ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्येइत्यत्रपूर्वपक्षोक्तंपदार्थस्यैववाक्यार्थत्व
मितिनियमंशंकते कथंतर्हीति पदस्यलक्षणयावृत्त्यावाक्यस्यवायोर्थःसवाक्येननबोधयितुंशक्यते यःकयापिवृत्त्यापदेननबोध्यःसकथंवाक्येनबोध

त्वदवगमीनवेत्तिस्वदुःखेनचाविधिनिषेधाविस्फूर्तं ततननुकथमवगंतुंशक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वात्इत्येवमाशंक्यसत्यमेवमन
वगात्यमहिम्नोवाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैवज्ञानमितिदर्शयन्यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेय
द्भूतंभवच्चभविष्यच्चेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह द्युपतयएवेति हेभगवन्तेअंतंद्युपतयःस्वर्गादिलोकपतयो
ब्रह्मादयोनययुःनप्रापुःनकुतः यदंतवद्वस्तुतत्किमपित्वंनभवसि आस्तांद्युपतयोनययुरितियद्यस्मात्त्वमपिआत्मनोनंतं
यासिकुतस्तर्हिसर्वज्ञतासर्वशक्तिताचात आह अनंततयाअनंतताभावेन नहिशशविषाणाज्ञानंसार्वज्ञ्यंतद्धानिर्वाशक्तिवैभ

द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतराडनिचयाननुसावरणाः ७ ७

वंनिहंति अनंतत्वमेवाह यदंतरेति यस्यतवअंतरामध्येननुअहोसावरणाःउत्तरोत्तरदशगुणसप्तावरणयुक्ताःअंडनिच
याब्रह्मांडसमूहाःवांतिपरिभ्रमंति वयसाकालचक्रेणखरजांसीवसहएकदैवनतुपर्यायेणहियस्मादेवमतःश्रुतयस्त्वयि
फलंतितात्पर्यवृत्त्यापर्यवस्यंतिनतुसाक्षाद्वदंति अयमेतात्राभितिसगुणस्यगुणानंत्यात्निर्गुणस्यचागोचरत्वात् कथंत
र्हिपदार्थेनतात्पर्यमिति ७ ७ ७ ७ ७

नीयइत्यर्थः वस्तुस्वरूपबोधकानिद्विविधानिवाक्यानि विधिमुखानिनिषेधमुखानिच तत्रराशौबहुतरप्रकाशवान्शीतद्युतिमं
डलश्चंद्रइतिचंद्रस्वरूपबोधनेविधिमुखंवाक्यं गगनगज्योतिःपूर्णाकरोननक्षत्राणिनउडनश्चनइतिनिषेधमुखं तत्रविधिमु
खवाक्येपूर्वपक्षोक्तनियमभंगीकरोति

७ ७ ७ ७ ७ ७

तत्रविधीनि निषेधमुखवाक्येनियमभंगमाह निषेधेनि उष्माकरनभादिपदैश्चंद्रोनोऽन्यतोतिनिषेधवाक्यस्थपदार्थोनभ्यानितथापिनिषेधवा
क्यसमुदायेनलक्षणयाबोध्यनइतित्वदुक्तनियमस्यभंगइत्यर्थः अन्यदेवेतिविदितात्ज्ञानविषयादन्यत्भिन्नं अथोअपिअविदितादज्ञानवि
षयादपिअधिअन्यदित्यर्थः अन्यत्रेति धर्माधर्मास्पृष्टंकृताकृतात्कार्यकारणात्भिन्नंयदित्यर्थः अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वदेति
श्रुतिशेषः नन्वत्रान्यादिपदमेवनद्वाचकमस्तुतत्राह अस्थूलमित्यादि आदिना अनह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवागनाकाशम
संगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यमित्यादि अथातआदेशोनेतिनेतीत्यादीनिगृह्यंते
तत्रविधिमुखवाक्येभवेदयंनियमः पदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिनिषेधमुखेतुनायंनियमइत्याह अनन्निरसनेनेति अन्यदे
वतद्विदितादथोअविदितादधि अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादिप्रकारेणलक्षण
याचनत्वमसीत्यादयःपर्यवस्यंति नत्ववाक्य

खद्ववज्जांसिवांतिवयसासहयच्छुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधनाः४१

निषेधैःशून्यमेवज्ञाप्यतइति यतोभवन्निधनाः भवनित्वयिनिधनंसमाप्तिर्यासांतास्तथा नहिनिरवधिर्निषेधःसंभवतिअ
तोवधिभूतेत्वयिफलंतीत्यर्थः ४१ द्युपतयोविदुरंतमनंतनेनव भवान्नगिरः श्रुतिमौलयः त्वयिफलंनियतोनमइत्यतोजय-
जयेतिभजेनवनत्यदम् २८ ६५ इतिवेदस्तुतेःश्रीधरीटीकासमाप्ता ६५ १ एवंनियमभंगाद्विधिमुखेष्वपि-
अखंडवाक्यलक्षणयापदार्थताभावेपिवाक्यबोध्यत्वंसंभवतीत्याशयेनाह लक्षणयाचनत्वमसीति लक्षणयेतिनिषेधमुखेष्वपिदृष्ट
व्यंएतद्दुर्धीद्विपोतिश्लोकेउपपादितमित्यलं अंतर्यामीसर्वविन्दीननाथः श्रीमत्स्वामीविठ्ठलोदेवदेवः नेनैवाहंप्रेरितस्तत्रतत्रतंतंभावं
व्यक्तमाकार्षमित्थं १ नमीमांसाप्रवीणोहंनकाणादोक्तिपारगः पौर्वापर्यवान्निर्केषुश्रुतिभाष्याणिसर्वशः २ सम्यगेतानतनालो
च्याकुर्वंव्याख्यांसुबोधिनीं श्रुतिस्तुतेःश्रीधरीयकृतौनत्क्षम्यतांबुधैः ३ इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूनुरिमांकृतिं कृत्वार्पयत्कु-
ष्णपदेकाशीनाथाभिधोद्विजः ४ इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितावेदस्तुतिश्रीधरीयटीकाव्याख्यासमाप्ता

त्वात् अतोनिवृत्तिः परिसंख्यैवकथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यतइत्यादिः पाठांतरंलेखकप्रमादः ननुविधिविषयेष्ववश्यानुष्ठेयत्वदर्शना
त्प्रवृत्तिरेवोचितातत्कथंसिद्धांती ष्टापिनीवृत्तिः संभवतीत्याशंकायामाह अयंभावः इति कथंतर्हीती परिसंख्याविध्यंगीकारे व्यवस्थिति
पदोक्तनियमविधित्यागापत्त्याव्यवस्थितिपदेननियमविध्यंगीकारवैय्यर्थ्यमित्यर्थः उपलक्षणमेतत् परिसंख्याविध्यंगीकारेपिपरिसंख्यावि
धिविषयेष्वाज्यभागाश्वरशनादानादिषु अवश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्सिधांतीष्टायाः निवृत्तेरसंभवेनपूर्वपक्षोक्तदोषतादवस्थ्यस्याप्युपलक्षणी
यत्वात् दोषद्वयस्यापिपरिहारंप्रतिजानीते उच्यतइति स्वतंत्रःपरिसंख्याविधिः क्वापिनांगीक्रियतेकिंतुक्वचिदपूर्वविधिद्वारकः क्वचिन्निय

अयंभावः नायंनियमविधिरपिनित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिः परिसंख्यैव आसक्त्यवायामिषमद्यसेवासक्तनिवृत्तिरिष्टा
कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यते नतावत्परिसंख्याविधिनाश्रुत्यानिवृत्तिरित्युच्यते तथासति स्वार्थत्यागप्राप्त
बाधपरार्थकल्पनाचेतिदोषत्रयंस्यात् अतः क्वचित्प्राप्स्यतोप्यर्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारान्यनिवृत्तिः-

व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा

फलतोभवति इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्ररशनालिंगतोगर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वारा
प्राप्यतोमंत्रस्यापूर्वविधिद्वारापरिसंख्योच्यते ७ ७ ७ ७ ७

मविधिद्वारकइति प्रकृतेतुनियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिरिति विधिद्वयोक्तेरप्यविरोधेनस्वीकृतपरित्यागादुक्तदोषासंभवः अपूर्वविधि
द्वारकपरिसंख्याविधावेवविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वंनियमविधिद्वारकपरिसंख्यायांतु विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभावात् अथवापक्षप्रापकस्य
नित्यप्रापकस्यचप्रमाणस्यशाश्वतत्वेविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वं तस्यानित्यत्वेतुनविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वमिति सिद्धांतीष्टापिनिवृत्तिरपिसंभ
वतीतिदोषद्वयसमाधिरुच्यते इत्यर्थः प्रतिज्ञातमर्थंसहेतुकंसोदाहरणंसप्रमाणं उपपादयितुमुपक्रमते नतावदित्यादिना परिसंख्या
विधिनेतिकर्तरितृतीया श्रुत्येतिकरणेसर्वत्रपरिसंख्याविधिनाश्रुत्याशब्देननान्यनिवृत्तिर्नोच्यते अन्यनिवृत्तिः शब्दार्थोनभवति किंतुअ
र्थादेवसूच्यते तथासतिशब्दतएवान्यनिवृत्तिप्रतिपादनांगीकारेसतीत्यर्थः स्वार्थत्यागइति इत्यश्वाभिधानीमादत्ते इतिपरिसंख्याविधिवा

क्येअनेनमंत्रेणाश्वाभिधान्यादानंकर्तव्यमितिस्वार्थस्तत्राश्वाभिधानीमादत्ते इति वाक्यस्यानेनमंत्रेण गर्दभरशनादानंनकर्तव्यमितिशब्दांगीकारेऽअ
श्वाभिधान्यादानस्यस्वार्थस्यत्यागः विध्यपेक्षायाः परस्यनिषेधस्यार्थः गर्दभरशनादानंनकार्यमित्येवंरूपस्तस्यकल्पना लिंगांतररशनाद्वये स्यप्राप्त
स्यमंत्रस्यगर्दभरशनाग्रहणेबाधः इतिदोषत्रयंस्यादित्यर्थः तत्राद्यंदोषद्वयंशब्दविषयं तृतीयदोषोर्थविषयः फलतोन्यनिवृत्तिरितिपक्षेपिप्राप्त
बाधोस्त्येव तथापितस्यार्थिकत्वाद्वास्तविकप्राप्त्यभावाद्वानदोषः ततोदोषत्रयप्रसंगाभावायापूर्वविधिद्वारकोवापरिसंख्याविधिरंगीकार्यइत्याह अ
तः कल्पिताप्स्यतोपीति यथाप्राप्तस्यप्रापणमनर्थकमेवंविधिप्रवृत्तिक्षणेप्राप्तिरहितस्यविधिप्रवृत्त्युत्तरकाले प्राप्स्यतोपिप्रापणमनर्थकमिति दृष्टांतव्यंज
कमपिपदं श्रुतिर्हिविलंबितप्रवृत्तिकाल्लिंगात्पूर्वमेवप्रवर्तते श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यासूत्तरोत्तरापेक्षयापूर्वपूर्वस्यप्रथमंप्रवृत्तेः यथा-
ऐंद्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्रेंद्रलिंगेनेंद्रोपस्थानेमंत्रवि नियोजनात्पूर्वमेवश्रुत्यागार्हपत्योपस्थानेइंद्रपदोपेतोमंत्रोविनियुज्यतएवमिमामगृभ्णन्
रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रलिंगप्रवृत्तेः पूर्वमेवश्रुतिरश्वाभिधान्यादानेमंत्रंविनियुंक्ते श्रुतिप्रवृत्तिक्षणेलैंगिकविनियोगप्राप्त्यभावादपूर्व
विधिरयं एतद्वयाभावेपिरशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्मंत्रोश्वरशनादानेप्राप्स्यति ऋतस्याव्यभिचारितफलस्यक्रतोः संबंधिनींरशनां

यथोक्तंतंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायं अतोमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तातविशेषः पुनः श्रुतेरिति १

पशुरज्जुं अगृभ्णन्नितिमंत्रार्थसत्वात् यथाबर्हिर्देवसदनंदामीतिमंत्रोविधिंविनैवबर्हिश्छेदनप्रकाशनसामर्थ्याल्लिंगादेवबर्हिर्लवनेप्राप्तोतितद्वत्प्र
तःप्राप्स्यतः प्रापणंअनर्थकमितिविधिवैयर्थ्यप्राप्तेरशनालिंगसामान्यादश्वरशनादानइवगर्दभरशनादानेपिमंत्रःप्राप्स्यति चयनेश्वरशनादान-
स्येवगर्दभरशनादानस्याप्यनुष्ठेयमानत्वात् ततोगर्दभरशनादानेमंत्रनिवृत्तिर्विधेःफलमितिफलतोऽन्यनिवृत्तिप्रयोजनोऽपूर्वविधिद्वारकःपरि
संख्याविधिः आज्यभागौयजतीत्यपि अपूर्वविधिद्वारापरिसंख्या उपदेशादतिदेशस्यविलंबितप्रवृत्त्याऽज्यभागौयजतीतिविधिप्रवृत्ति क्षणेऽअ
तिदेशादाज्यभागाद्यंगसमूहप्राप्त्यभावात् अत्रवार्तिकंप्रमाणयति अप्राप्तेति अतःश्रुतिप्रवृत्ति क्षणेलिंगप्राप्त्यभावादन्यनिवृत्तौशाब्दादि
दोषत्रयप्राप्तेश्चायमश्वाभिधानीविधिरपूर्वविधिरेवमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्यागर्दभरशनादानेमंत्रनिवृत्तिस्तुफलेनोक्तमसूचिता ननुलिंगे-
नरशनासामान्येनविनियोग उक्तइति अश्वाभिधानीमादत्तइतिश्रुतेःपुनरश्वरशनारूपोविशेषउक्तः इत्यवगम्यते इत्यस्तु ततश्चश्रुत्या
लैंगिकविनियोगस्यबाधोत उपसंहारन्यायेनश्रौतलैंगविनियोगयोरेकवाक्यत्वसंभवात् उपसंहारोनामसामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचः
यथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतिइतिपुरोडाशसामान्यप्राप्तंचतुर्धाकरणमाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिवाक्येनाग्नेयेसंकोच्यतेतेनवाक्यद्वयैकवाक्य

नानहूदत्रसंभवात् लिंगबाधेनगर्दभरशनानिवृत्तिफलकत्वंविधेर्नसंगच्छतेतत्राह नविशेषःपुनः श्रुतेरिति लिंगेनसामान्यतोऽवगम्यनेविशेष स्तुश्रुत्यैवेत्यवगम्यतेइति नवाच्यमित्यर्थः श्रौतविनियोग लक्षणोलिंगेनसामान्यविनियोगोक्तेरेवाभावेनउपसंहारन्यायवैलक्षण्यात् उपसंहारेहिप्रथमंसामा न्यंप्रवर्तनेपश्चाद्विशेषः प्रवृत्तेनुप्रथमंश्रुत्यैवविशेषप्रवृत्तिः पश्चात्सामान्यलिंगबोधकप्रवृत्तिरितिनियमविधिद्वारापरिसंख्यामाह क्वचिदिति पंच नरवभक्षणस्यरागतोनित्यप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न दोषत्रयदुष्टत्वाच्छाब्दीपरिसंख्यापिन ततःपक्षप्राप्त्यभावेपिपरिशेषान्नियमविधिः तस्यचाप्राप्तांश पूरणरूपफलाभावादितरनिवृत्तिःफलत्वेनकल्प्यते अतएवव्याकरणशास्त्रेसूत्रांतरैर्नित्यप्राप्तिविषयेआरभ्यमाणः सर्वोपि परिसंख्याविधिर्निय मविधित्वेनव्यव हियतेस्वार्थत्यागादिदोषत्रयपरिहारायचविधिमुखेनप्रवृत्तिस्वीकृत्यनियमार्थत्वेचैवकारगर्भितएवप्रायोवाक्यार्थोकारउच्यते न तुनञ्गर्भितः अन्यथोभयप्राप्तौकर्मणीत्यादेःकर्मण्येवषष्ठीतिवृत्तिर्नोच्यते किंतुकर्मपदस्यकर्तरिलक्षणान्नञःअध्याहारंचकृत्वाकर्तरिषष्ठीने त्येववृत्तिरुच्येत राजपुरुषादौचकृत्तद्धितसमासाश्चेतिप्रातिपदिकसंज्ञेतिग्रंथाश्चनसंगच्छेरन् नियमस्यनिषेधमुखेनप्रवृत्तौसमासग्रहण

क्वचित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याभावान्नियमविधिद्वाराफलतःपरिसंख्याभवति यथा–
चपंचपंचनरवाभक्ष्याइतितथारागतोनित्यप्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येति ननुयदिअभ्य–
नुज्ञामात्रमेनद्भवेनर्हि ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयइतिदोषश्रवणंनस्यात्

स्यवाक्येप्रातिपदिकसंज्ञानेत्यर्थकत्वेनराजपुरुषादौसंज्ञाविधायकत्वाभावात् तस्मात्पंचनरवभक्षणादौनियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिर्व्याकर णशास्त्रीत्याप्युक्तइति यथापंचपंचेति पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव शशकःशल्लकोगोधाकूर्मःखड्गीचपंचमइतिपंचैवपंचनखाभ क्ष्याअर्थादितरेवानरादयोनभक्ष्याइति अत्रहिविधिविषयस्यपंचानांभक्षणस्यावश्यकत्वंन भक्षणाकरणेप्रायश्चित्ताभावात् किंतुपंचेतरभ- क्षणेप्रायश्चित्तं एवंव्यवायादेरावश्यकत्वाभावाद्भार्यागमनाद्यकरणेप्रायश्चित्तंनकिंतुपरदारगमनादौप्रायश्चित्तमितिप्रकृतेयोजयति तथेति एवंविधेयस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजंस्थूलबुद्धिसमाधानायव्यंजयित्वैतदपिनसर्वव्यापके व्याकरण शास्त्रेनियमद्वारकपरिसंख्याविषयेष्व- वश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्तद्दत्रापिअवश्यानुष्ठेयत्वमस्त्विनिगूढांशंकांमनसिनिधायावश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजांतरंव्यंजयन्नाह रागतइति नित्यवदितिच अयंभावः नात्रावश्यकानावश्यकत्वेऽपूर्वविधिद्वारकत्वनियमविधिद्वारकत्वेएवबीजं किंतुपक्षप्रापकस्यउभयोर्नित्यतः प्रापकस्यचप्रमाणस्यशाश्वतिकत्वाशाश्वतिकत्वेव्रीहीनवहंतीत्यादिनियमस्थलेपि तंदुलनिष्पत्त्याक्षेपकनित्यप्रवृत्तपुरोडाशादिविधिबलादेवावघातस्या

वश्यानुष्ठानं नतुनियमविधिबलात् स्वतएवावघातेप्रवृत्तंप्रतिनियमविधिप्रवृत्त्ययोगात् एवंवेदाध्ययनादावपियोज्यं तथापरिसंख्यास्थ
लेपिरशनालिंगस्यातिदेशास्यनिन्येप्रवृत्तत्वात् बलादेवानुष्ठानंनतुपरिसंख्याविधिबलात् परिसंख्यायाः अन्यनिवृत्तौतात्पर्येणावश्यकत्वेनात्पर्या-
भावात् एवंव्याकरणशास्त्रेपिसामान्यविधीनांनित्यत्वादेवपरिसंख्याविषयेप्यवश्यानुष्ठेयत्वमूह्यं प्रकृतेतुयथापंचनखभक्षणादौनित्यतः प्राप
कस्यरागस्यकादाचित्कत्वेनशश्वत्प्रवृत्त्यभावात् रागसत्त्वेभक्षणं रागाभावेनभक्षणंइतिनविधेयस्यावश्यानुष्ठानं एवंस्त्रीसंगादौनित्यतःप्रवर्तकस्य
रागस्यशाश्वतिकत्वाभावात् रागसत्त्वेःवश्यानुष्ठानंविरागिणांतुनावश्यकत्वंएतत्क्रत्वंगतपैववनित्यवत्प्राप्तस्येतिवातिप्रत्ययः रागस्यसर्वपुरुषेसर्वकालेचनि
यतत्वाभावेननित्यत्वाभावादिति एतामेवगूढांशंकांस्पष्टमाह नन्वित्यादि ना भ्रूणहत्यागर्भहत्या श्रवणंनस्यादिति दोषश्रवणान्नियमविधि
द्वारकपरिसंख्याविषयेपि अवश्यानुष्ठेयत्वं अस्त्वित्यर्थः समाधानंस्पष्टयति मनसिकामइति रागस्यैवमूलप्रवर्तकप्रमाणत्वान्नियमद्वारकपरि

नैषधेषः मनसिकामेसत्यपि तस्यामरुच्याद्वेषादिनावानामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यं ॥ ११ ॥ ६७

संख्याविधेस्तुइतरनिवृत्तावेवतात्पर्येणावश्यानुष्ठानेतात्पर्याभावात् रागाभावेप्रवर्तकप्रमाणस्यैवाप्रवृत्त्यानुष्ठानाभावेदोषाभावोयुक्तएव एव
मग्नीषोमीयादेः पशुद्रव्यकयागस्यसुराग्रहसौत्रामण्यादेश्चविषयरागिणिपुरुषेंतःकरणशुद्ध्यभावात् विषयरागाभावेंतःकरणशुद्ध्यधिसि
ध्याकर्माधिकाराभावात् ज्ञानेभक्तौवाधिकारोस्त्याज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानस्यैवावश्यकत्वाभावात् आमिषमद्यसेवयोरनावश्यकत्वं नत्वत्रज्योति
ष्टोमः कार्योमांसमात्रंनभक्षणीयमितितात्पर्यंविधिवैगुण्यापातात् सुराग्रहस्यकलिवर्ज्यत्वात्कलौसौत्रामणिरेवनकार्यइतिकेचित् अन्येतुसौत्रा
मणिःकार्यः सुराग्रहस्थानेप्रतिनिधिः कार्यइत्याहुः ममतुश्लोकतात्पर्यएवंप्रतिभाति व्यवायादिषुरागतःप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न पक्षप्राप्त्यभा
वान्नियमोन दोषत्रयग्रस्तत्वादपूर्वनियमयोर्द्वारत्वासंभवाच्चपरिसंख्यापिन किंतुसामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचरूपः उपसंहारः तथाहि
यथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतीतिपुरोडाशसामान्येप्राप्तंचतुर्धाकरणमाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिवाक्येनाग्नेयेसंकोच्यते नात्रनियमःपरिसंख्यावामी
मांसकैरुच्यते एवंरागतः पंचनखसामान्येप्राप्तंभक्षणंपंचपंचनखेषुसंकोच्यते परिसंख्योदाहरणंतुइत्यस्याभिधानीमादत्तइत्यादिकम
पूर्वविधिद्वारकमेकविधमेवतथारागतः स्त्रीसामान्येकालसामान्येचव्यवायः प्राप्तः ऋतौभार्यायांचसंकोच्यते एवमामिषसेवादावपियोज्यं तथाच
विधिबलात्प्राप्त्यभावेनरागतएवप्राप्तत्वेननिवृत्तिरेवविरागिणामिष्टेति इत्थंमतत्पक्षेश्लोकयोजना व्यवायादयोनित्यारागतःप्राप्ताइति
तेषुचोदनाकोपिविधिर्नास्ति तर्हिऋतौभार्यामुपेयादित्यादेःकोर्थः तत्राह व्यवस्थितिरिति अव्यवस्थयासर्वत्ररागतःप्राप्तंव्यवायादि
कंतस्यविवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्थाक्रियते उपसंहारापरनामासंकोचः क्रियतेइत्यर्थः तस्माद्विधेरभावान्मूलभूतप्रापकरागस्यदुर्वे

लत्वाद्विचारेणापनोद्यत्वाच्चविरागिणांनिवृत्तिरेवेष्टानप्रवृत्तिरिति इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूरिसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितोलोके व्यवायेति श्लोकटीकाप्रकाशः समाप्तः श्रीपांडुरंगः प्रसन्नोस्तु राक्षसाब्देचवैशाखेमासिषष्ठ्यांरवौशुभे श्रीकाशीनाथोपाध्यायैरचितः सत्त्वबोधनः १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

इतिएकादशस्कंधस्थलोकेव्यवायमिषेति श्लोकटीकाव्याख्या समाप्ता· ५

अथश्रीमद्भागवतस्यप्रथमश्लोकस्यश्रीधरीयटीकायाःव्याख्याप्रारंभः

श्रीशंवंदे श्रीगणेशायनमः श्रीरुक्मिणीसमेतंश्रीमद्विठ्ठलविभुंगुरुंस्वप्रभुंवः धीवाग्विलासहेतुंश्रितकामदुघांघ्रिसारसंवंदे १ श्रीभागवतभिध्यर्थटीकादृष्टिरकारियैः श्रीधरस्वामीपादांस्तान्वंदेभक्त्यैकदर्शनान् २ श्रीमद्दशमस्कंधतोषणिसारसंग्रहारंभेपुराणानांवेदचतुष्टयव्याख्यानुभूतपंचमवेदरूपत्वंप्रमाणतोविस्तारेणोपपादितं ननएवज्ञातुमलमितिनेहविन्यते तत्रतावत्साकारब्रह्मभजनेनैवअभीप्सितचतुर्वर्गसिद्धिरिति श्रीमद्भागवतसिद्धांतंसूचयन् निजेष्टदेवतानुस्मरणरूपंमंगलमाचरति वागीशेति सरस्वतीयस्यमुखेइत्यर्थः अथवाईशाविधिनिषेधजीवान् नियमयंतीवेदलक्षणावाक्यस्यमुखेइत्यर्थः अनेननद्वदनानुस्मरणात् अपरविद्याबाप्तिर्ध्वनिता यदुरसिसं

श्रीगणेशायनमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय
वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे १ ५ ५

धिष्ठात्रीश्रीः हेमरेखारूपेणास्ते इतिसच्चिन्मूर्तौभगवति चिज्जडभागाभावेनदेहदेहिभागसंभवेपियन्वदनादिस्मरणात् इष्टसाधनसंपल्लाभसिद्धिः अनेनत्रिवर्गलाभः विद्यालक्ष्मीभ्यांहित्रिवर्गसिद्धिः यस्यहृदयेसंवित् परविद्याआस्तेइति तद्भजनाद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानरूपपरविद्याप्राप्तिरितिमुक्तिसिद्धिः अत्रहृदयसंविदोरभेदात्पूर्ववद्व्यपदेशः तंनरसिंहमूर्तिंभगवंतंकीर्तननमनादिभिःसेवेचतुर्वर्गलाभायेत्यर्थः यावैसाधनसंपत्तिःपुरुषार्थचतुष्टये तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयः धर्मार्थकाममोक्षाख्यंयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः एकंह्येवहरेस्तत्रकारणंपादसेवनमित्युक्तेः १ ५ ५

इदानीं ग्रंथप्रतिपाद्यदेवतां प्रणमति विश्वेति अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रय इति दशलक्षणानि लक्ष्यं
ते तानि च यो विश्वसर्गविसर्गादिकर्ता स परमात्मा श्रीकृष्ण इत्येवं प्रकारेण दशमस्य आश्रयस्य सर्वाधारस्य परमेश्वरस्य लक्षणानि संपद्यंते तथा च
मुक्तिपर्यंतैर्नवभिर्लक्षणैर्बोधितं श्रीकृष्णं ब्रह्म नमामेत्यर्थः कृष्णाख्यमित्याख्यापदेन नामरूपवत्वोक्तावपि मायातत्कार्यस्पर्शरहितमित्याह परं
धामेति मुक्तप्राप्यमित्यर्थः इत्थमेव वेत्ता च वेद्यं च परं च धामेत्यत्र भाष्यकारैर्व्याख्यानं जगतो धाम आश्रय इति दशमलक्ष्यरूपतोपपादनं यद्वा
जगद्धाम यस्येति विश्वानुस्यूतत्वेन अंतर्यामिरूपता नमामेति प्रार्थनायां प्राप्तकाले लोट् बहुत्वं ननु अस्मदो द्वयोश्चेत्येकत्वेपि साधु २ हरिह
रयोरभेदज्ञानात् निर्बाधेष्टसिद्धिरिति बोधयन्नेतौ प्रणमति माधवेति ईशाविति ईश्वरद्वयासंभवादभेद एवनयोः पर्यवस्यतीत्यर्थः नामरूपा
दिभेदस्तु भक्तेच्छाप्रीतिवशात् जात इति भावः तदुक्तं तातचरणैः हरहर्योः प्रकृत्यैक्यं साधनैक्यं तथापि तौ प्रत्यये भजतां रुच्या संप्राप्तौ भिन्नरू
पतामिति व्याख्या अत्र हरिहरशब्दयोस्तदर्थभूतविष्णुशिवयोश्च प्रकृतिश्चिद्रूपता स्वभावो वा हृञ् हरण इति धातुश्च साधनं भजनादिकं कर्त्रोध
र्थप्रत्ययगुणोत्पादनं च प्रत्ययः प्रतीतिः प्रत्ययसंज्ञकाविकाराकारौ च रुचिः इच्छा मेघश्यामकर्पूरगौरकांतिश्च रूपं चतुर्भुजपंचमुखत्वं

विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत् २ माधवो माधवावीशौ सर्वसिद्धि-
विधायिनौ वंदे परस्परात्मानौ परस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते ४

दि अकारांते कारांतशब्दरूपं च योर्ज्यं भजतां नामसेविनां इच्छया विकारादिप्रत्यये कृते सतीत्यन्वयः अथ भक्तानां प्रत्यये प्रतीतौ तौ कांत्या-
भिन्नरूपतामिति च ३ विशेषद्वयविशिष्टग्रंथरचनां प्रतिजानीते समिति संप्रदायो ब्रह्मादिपरंपरागताद्वैतादिरूपः तदनुवर्तनेपि पौ
र्वापर्यानुस्मरणमावश्यकं अन्यथा कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादिपूर्वापरवाक्यानालोचनेन अथाहमंशभागेनेत्यादावंशावतारत्वादिव्याख्या
नं स्यात् नहि तथा व्याख्यानेप्यद्वैतसंप्रदायो हीयते भेदवादिभिरपि पौर्वापर्यमनुश्रीयते इति संप्रदाय इत्युक्तं अथवा संप्रदायः श्रीम
द्भागवतव्याख्यानपद्धतिः सा यथा भगवता ब्रह्मणा नारदं प्रति त्वमेतद्विपुलीकुर्वेति उक्त्वा उपदिष्टा यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति
सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णयेति हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय नतु भक्तिरसविधानेन केवलं तत्वमिति एवं च यथा
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां इत्यादौ प्रपद्यंत इत्यादिपदानां भगवदेकशरणाद्यर्थं विहाय ब्रह्मात्मैक्यज्ञानार्थतादिव्याख्यानं भगवत्पादैः
कृतं तथात्र भक्तिप्राधान्यविधायकवाक्यानां भक्तिरसविधानकं ज्ञानादिप्राधान्यतया व्याख्यानं न कर्तव्यमिति निर्भ्रांतब्रह्मणा व्याख्यानप
द्धतिर्विहिता अतएव नंदगोपकुमारायेत्यादौ नंदयतीति नंदः गां वेदं पालयतीति गोपः कुं अविद्यां मारयतीति कुमारः नतु श्वासौ गोप

श्च्यासौ कुमारश्चैवं स्वयं श्रीभागवतं व्याचिकीर्षुः कश्चिद्दीपश्चिद्भगवतैवेति वा इति महाजनप्रसिद्धिः तथाच ब्रह्मोपदिष्टभक्तिप्राधान्य
संप्रदायानुरोधेनेत्यर्थः तदनुरोधेऽपि पौर्वापर्यानालोचने पूर्वोक्तं श्रीकृष्णो अंशतया व्याख्यानं मायाप्रतिबिंबत्वं मायिकविग्रहत्वं मध्वाद्य-
भिमतेन भेदादिव्याख्यानं चापि स्यात् स्वरसतः पौर्वापर्यालोचनेन तु नैतदिति पौर्वापर्यानुसारत इत्युक्तं भावार्थदीपिकेति ग्रंथनाम ४ स्वगर्वं
परिहरति केति अत्र यद्यपीति शेषः अणुनापयोनिधिमथनवत् अल्पमतेरियंप्रतिज्ञा तदर्थसिद्धिरसंभाविता यद्यपीत्यर्थः ५ तत्सिद्धिं संभा
वयति मूकमिति अत्र तथापीत्यादिः वाचामूकं अलंपर्याप्तं भूषितं वा करोतीत्यर्थः लंघयते इत्यत्र आत्मनेपदं साधुत्वाय क्रियाफलस्य क
र्तृगामित्व योजनाया सोन कार्यः ततान सोपानपरं परामिवेत्यादौ कालिदासादिभिर्बहुशस्तन्मर्यादाया अनादृतत्वात् अत्र माधवेति गुरुना
मेति संप्रदायविदः तेन गुरुवंदनमपि फलितं ६ भक्तिभक्तभगवन्माहात्म्यप्रतिपादकं श्रीभागवतशास्त्रमेव श्रवणपठनपूजनवंदनादि
नासेवितं कामिमोक्षादिसकलपुरुषार्थप्रदं किमुत भक्ता भक्तिर्भगवांश्चेति व्यंजयितुं तथात्वेन श्रीमद्भागवतशास्त्रं वर्णयति श्रीमदिति श्री-
मद्भागवतमिति षडक्षरं नाम यस्य श्रीमद्भागवते महामुनिकृते इत्यादिषु मूले तथा व्यवहारात् भागवतमिति व्यवहारस्तु भामासत्येतिवत् पू

काहं मंदमतिः क्वेदं मंथनं क्षीरवारिधेः किं तत्र परमाणुर्वै यत्र मज्जति मंदरः ५ मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् यत्कृपा तमहं वं
दे परमानंदमाधवम् ६ श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुस्तारांकुरः सज्जनिः स्कंधैर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिं
शत्त्रिशतं च यस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभो वर्वर्त्ति सर्वोपरि ७ ७ ७

र्वपदलोपात् तारः प्रणवः अंकुरो यस्य ॐ जन्माद्यस्येति प्रणवोच्चारपूर्वकोऽस्यारंभः केचित्तु ॐ नैमिषे निमिषक्षेत्रे इत्यत्र प्रमाणं पठं
ति द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति त्रिपदद्वंद्वः कपिंजलालंभेनेत्यत्रेव अनिर्धारितविशेषं बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति तेन पंचत्रिंशदधिक
शतत्रयसंख्याः शाखा इत्यर्थः समाहारोत्तरद्वंद्वे तु त्रिशती नित्यादिति वत्साहरणलीलारंभे प्रपंचितं एतेनाघासुरवधाद्यध्यायाभावाभिप्रा
यं द्वात्रिंशत्तदमिति कस्यचिदुत्प्रेक्षितं प्रत्युक्तं हरिलीलाग्रंथे बोपदेवेन निरोधो दशमस्कंधे नवत्यध्याय ईरितः इत्युपक्रम्य वधश्च वत्सबक
योस्तथाघासुरभोगिनः वत्सचोरब्रह्ममोहो ब्रह्मणा स्तवनं हरेरित्युक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेः अष्टदशा च सहस्राणीति पृथक्पदेनान्वयः समासे
अष्टदशेति स्यात् ७ परंपरमेश्वरमिति बिंबभूतमीश्वरमित्यर्थः तेन मायाप्रतिबिंबितेश्वरव्यावृत्तिः द्वैधात्रप्रक्रिया तत्राद्या यथा-
अविद्याप्रतिबिंबो जीवः मायाप्रतिबिंब ईश्वरः सच उपाधिभूतमायाया स्त्रिगुणत्वात्तत्तद्गुणविशिष्टमायाप्रतिबिंबभेदेन ब्रह्मविष्णुशिवरू-
पः बिंबभूतस्तु परमेश्वरो निरुपाधिकं ब्रह्मैव सचादिनारायणः श्रीकृष्ण इत्यादिपदेनत्र्यवह्रीयते शिवपुराणादौ च पराशिवादिपदैः सच

स्वांशमायाप्रतिबिंबितेश्वरधर्मैः सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिभिरभिन्दिष्यते द्वितीयपक्षे अविद्यामायाचएकैवतत्प्रतिबिंबोजीवः बिंबभूतंचैतन्यं
ईश्वरोनिरुपाधिकएवसगुणएवसृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वाद्यारोपितधर्मैर्भ्रांति इत्यादिभेदव्यवहारभाक् बिंबत्वप्रतिबिंबत्वाभ्यांअनाक्रांतं
शुद्धचैतन्यंनिर्धर्मकब्रह्मेति अत्रशास्त्रेद्विविधाप्रक्रियोपलभ्यते सर्वथाएतत्शास्त्रपरमतात्पर्यगोचरोबिंबभूतःपरमेश्वरोनिर्गुणंब्र
ह्मैवतत्राभिलप्यमानगुणानांचिन्मयत्वेनप्रकृतिपरिणामभूतगुणाश्रयत्वाभावात् स्पष्टंचेदं मांभजंतिगुणाःसर्वे निर्गुणंनिरपेक्षकं
सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगाद्योगुणाइत्यादौ लिङि विधिलिङि छांदसमिति ध्यैचिंतायामित्यस्मात् व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रेणपरस्मैपदव्य-
त्ययादात्मनेपदं छंदस्युभयथेत्युभयसंज्ञायांसार्वधातुकत्वात्सीयुटः सकारलोपः आर्धधातुकत्वाच्छब्भावः बाहुलकात्ध्यायतेःसंप्रसार
णंहलइतिदीर्घः इतिवैदिकप्रक्रियास्थसूत्रैःसाधनीयमित्यर्थः स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामिति यत्स्वरूपांतर्गतंसदितरव्यावृत्ततया
लक्ष्यंबोधयति तत्स्वरूपलक्षणं यथागोःसास्नाशृंगादि यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेनस्वरूपानंतर्गतंसत् यल्लक्ष्यं इतरव्यावृत्तंबोधयति

अथनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रा

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट् तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः

रीप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरम् धीमहीतिध्यायतेर्लिङिछांद
संध्यायेमेत्यर्थः। ६२ ६२

ततटस्थलक्षणं यथागोविशेषस्याअलंकारविशेषादि देवदत्तगृहस्यकाकादिवांप्रकृते सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मपरमेश्वरस्वरूपमेवसत् अस
ज्जडदुःखप्रपंचव्यावृत्ततयाबोधयतीतिस्वरूपलक्षणंसंपद्यते जगज्जन्मादिकारणत्वंतुतटस्थलक्षणंनहितत्सर्वदास्तिप्रलयादिकालेतदभा
वात् अतःस्वरूपानंतर्गतंसदाकाशादिव्यावृत्तमीश्वरंलक्षयतीतितटस्थलक्षणंतदाह तत्रस्वरूपेत्यादि सत्यपदंज्ञानानंदयोरुपलक्षणं
भूतेंद्रियेति तमःसर्गः आकाशादिभूतपंचकं रजःसर्गः कर्मेंद्रियपंचकंप्राणपंचकंच सत्वसर्गः ज्ञानेंद्रियपंचकं अंतःकरणचतुष्टयंतत्त
दिंद्रियाद्यधिष्ठातृदेवताश्चेतिविभागः उद्यमिति वारिणिसमुद्रजले दूरत्वदोषेणनीलशिलाबुद्धिः यथावासभायांजलेस्थलभ्रमोदुर्योधन
स्यअंधकारस्थरत्नरूपमृदिवदिंगारभ्रमइत्यादि अत्रपक्षेअकारप्रश्लेषेणअमृषापदंसत्यवाचकंकृत्वासत्यवदितिसत्यसदृशो
लाक्षणिकंकार्यंइतिगौरवंइत्यस्वरसादाह यद्वेति यत्रेत्यनेनेति यत्रशुक्त्यादौरजतादिभ्रमाधिष्ठानत्वंतत्रसर्वत्रावरणंदृष्टं इत्यस्वा
प्याकाशादिभ्रमाधिष्ठानत्वोन्याउपाधिना शेषहेत्वज्ञानेनसंबंधः परमेश्वरस्यप्रतीयते तथाचअज्ञानसंबंधेनसत्वस्यात्परमेश्वरत्वं

अज्ञानसंबंधोहिसर्गाद्यकालेतदाश्रयत्वरूपोवाच्यः तदानींअज्ञानाश्रयाणांजीवानामभावादनस्तत्संबंधंवारयतीत्यर्थः महसास्वरूपज्ञानेन
कपटमज्ञानसंबंधादि अयंभावः अनावृतसंविद्रूपेबिंबभूतेईश्वरेअज्ञानाश्रयत्वासंभवात् अज्ञानविषयमात्रेणभ्रमाधिष्ठानता नचतावता
नाऐश्वर्यहानिः अज्ञानविषयेमण्यादौकपर्दिकाद्यारोपेपिस्वस्वरूपप्रकाशादेर्बाधादर्शनात् सृष्टिप्राक्कालेपिअनादिजीवानांअज्ञानाश्रयाणां
सूक्ष्मरूपेणसत्वान्नकाप्यनुपपत्तिरिति जन्माद्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगंसमाहारःसमासार्थः समाहारेनपुंस
कत्वैकत्वयोः सत्वात् जन्मादीतिनपुंसकैकवचनं यतइतिपंचम्यर्थस्तसिल् निमित्तोपादानोभयपरः यस्मात्परमेश्वरात्कर्तुरुपादानाच्च
भवतीत्यर्थः यतइत्यव्ययनिर्देशेनकारणस्याविरुद्धत्वंध्वन्यते तत्रपरमेश्वरस्योभयविधकारणत्वेहेतुः अन्वयादिति यत्सत्वेयत्स
त्वमन्वयः यदभावेयदभावोव्यतिरेकः यथामृदःकुलालस्यवासत्वेघटोत्पत्तिसत्वं तदभावेनदभावाधिकरणोत्पत्त्यादौघटोत्पत्त्यभावइत्य
न्वयव्यतिरेकौप्रत्यक्षौ मृदादेःकारणत्वेघटादेःकार्यत्वेचमानंतथायत्रयत्रसद्रूपेणपरमेश्वरस्यसत्वंघटःसन्इतिप्रत्यक्षतोदृश्यते तत्र
कार्यत्वंयत्रखपुष्पादौतदभावः खपुष्पंसत् खपुष्पमस्तीत्यनुभवाभावात् तत्रकार्यत्वस्याभावइतिअन्वयव्यतिरेकोईश्वरस्यकारण
बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुःयत्रय

तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि १

स्मिन्त्रयाणांमायागुणानांतमोरजःसत्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपः अमृषासत्यः ७ ७
त्वंजगतःकार्यत्वंचबोधयतइत्यर्थः अत्रार्थपदेनकार्यार्थकेन अन्वयग्रहाधिकरणमुपात्तं व्यतिरेकग्रहाधिकरणंखपुष्पादिकंतुव्यतिरे-
कार्थकादितरपदादाक्षेपलभ्यमितिबोध्यं ननुमृदादिव्यतिरेकग्रहाधिकरणं तंत्वादिभावरूपंप्रसिद्धं खपुष्पादिकंत्वलीकमनुपाख्यंतस्य
कथंव्यतिरेकग्रहाधिकरणताइत्यपरितोषादाह यद्वेति अन्वयादिपदस्ययत्सत्वेइत्यादिरर्थः पारिभाषिकः तंविहाय अवयवार्थ
योगीयौगिकोर्थःपरिगृह्यतइत्यर्थः अनुवृत्तिस्तादात्म्येनप्रतीतिः व्यावृत्तिर्भेदः अर्थेषुकार्यकारणेषुकारणस्यानुवर्तमानत्वंका
र्यस्यव्यावृत्तत्वंचदृश्यते तेनयदनुवर्तमानंतत्कारणं यद्व्यावृत्तंतत्कार्यमितिनिश्चेतव्यं सुवर्णादिकारणंहिकारणावस्थायांकटक
कुंडलादिकार्येतुपरस्परंकारणावस्थायांचनानुवर्तते इदंसुवर्णंकुंडलंसुवर्णकटकंसुवर्णमितितादात्म्येनप्रतीयमानत्वात् कटक
कुंडलादिकार्येतुपरस्परंकारणावस्थायांचनानुवर्तते कुंडलेसुवर्णपिंडेचकटकादितादात्म्यप्रतीत्यभावात् अतःकुंडलंकटकंनसु

वर्णपिंडः कटकं नेत्येवं भेदेन प्रतीयमानत्वात् व्यावृत्तत्वं कार्यस्य एवं घटः सन् पटः सन् इति विश्वकार्ये सद्रूपं ब्रह्मानुवर्तते घटादिकार्ये तु पटादौ कार्ये सृष्ट्यग्रे कारणावस्थायां च नानुवर्तते सृष्टिप्राक्कालिकं ब्रह्म घटो न घटः पटो नेत्यादि भेदप्रतीतेः अतो व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं सद्रूपं ब्रह्म कारणमिति भावः ननु सिद्धांते निमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वं परमेश्वरस्येष्टं अनुवृत्तिश्चोपादानस्यैव मृदादेर्घटादौ दृश्यते न तु निमित्तस्य कर्तुः कुलालादेः अतोनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुना कार्यकारणभावसाधने परमेश्वरस्योपादानत्वमेव सिध्येत् न तु कर्तृत्वमपि किंच पूर्वमीमांसकैः सृष्टिप्रलयानभ्युपगमात् जगतो जन्मादेरप्रसिद्धौ जन्मादिकारणत्वं कथं तटस्थलक्षणं स्यादित्याशंकायामाह यद्वा सावयवत्वादन्वयेति अत्रान्वयेतरपदाभ्यां अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्च गृह्यते तेनार्थेष्विति बहुवचनव्यंजितवस्तुपरिच्छेद सहचारित सावयवत्वादिहेतोरध्याहारः सूच्यते तथाच अर्थेषु घटपटादिकार्येषु आत्मनि च गृहीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकस्य सावयवत्वा

यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः अत्र दृष्टांतः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो व्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभासः स यथाधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयत इत्यर्थः तत्र तेजसि वारिबुद्धिः मरीचितोये प्रसिद्धा मृदिकाचादौ वारिबुद्धिरित्यादि यथायथमूह्यम् यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तम् यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति यत्रेत्यनेन प्रतीतमुपाधिसंबंधं वारयति स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन् तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभंगा यतो भवंति तं धीमहीति तत्र हेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयात् कार्येभ्यश्चेश्वरस्य पुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देन व्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात् सद्रूपं ब्रह्म कारणम् मृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्विश्वं कार्यं घटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि तत् यतो भवतीति संबंधः ॐ

दिहेतोरस्येति पदवाच्यजगति पक्षे परामर्शादिकारणसामग्रीबलाद्यज्जन्मादि निश्चितं तत् यतो भवति तं धीमहीत्यन्वयः तत्र हेतुपुरःसरा व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः साध्याभावपुरःसरा व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः तथाच प्रयोगः इदं विश्वं जन्मादिमत्सावयवत्वात् यत्र यत्र सावयवत्वं घटपटादौ तत्र जन्मादिमत्वं ———— यत्र जन्मादिमत्वाभावः आत्मनि तत्र सावयवत्वाभावः तथा पृथिव्यादिजगतोऽपि सावयवत्वाज्जन्मादिमत्वसिद्धिः एवं परिछिन्नत्वदृश्यत्वादिहेतुस्तस्य व्याप्तिपक्षतादिकं बोध्यं एवं च अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिवदनुमानेन जगति जन्मादिकं प्रसाध्य तत्कारणत्वं उभयविधं परमेश्वरस्य श्रुत्यैव साधनीयमित्यभिप्रायः ६ ६

६ ६ ६ ६

तदाह तथाचश्रुतिरिति अन्वयव्याप्तिकमेव अनुमानं नव्यतिरेकव्याप्तिकंइति वेदांतिमते व्यतिरेकपदेन अर्थापत्तिर्ग्राह्या तथा
चसावयवत्वाद्यन्यथानुपपत्त्याचयज्जन्मादिसिध्यतितत् यतइत्यर्थः यतोनिमित्तोपादानरूपात्परमेश्वरात् भूतानिआकाशादीनि
स्थूलशरीरांतानिजायंते जातानिसंतियेनजीवंतिपोषणपालनादिकंलभंते प्रयंतिनश्यंतिसंतियदभिसंविशंति यस्मिंस्तादा
त्म्येनप्रविशंतितद्ब्रह्मेतिश्रुत्यर्थः आदिपदेनसच्चत्यच्चाभवत् तदात्मानंस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुत्यंतरसंग्रहः ननुनेयंश्रुतिरीश्वर
स्यजगदुपादानत्वादिपराचेतनद्रव्योपादानत्वादर्शनात् घटादिकार्येहिमृदाद्यचेतनोपादानकंदृश्यतेनेन मोहजडदुःखात्मकजग
तः तत्सदृशंत्रिगुणंप्रधानमेवउपादानंयुक्तं पुरुषसन्निधानमात्रेणप्रधानंस्वयमेवजगदाकारेणभवति नतत्रकर्तुरीश्वरापे-
क्षातस्मात् यतःप्रधानात्भूतानिजायंते प्रधानमेवात्मानंजगदाकारेणकुरुते इत्येवंश्रुतिभिरपिप्रधानमेवजगत्कारणत्वेन
प्रतिपाद्यतइतिशंकते नहीति सजगत्कर्तापरमेश्वरोलोकान् नुनिश्चितंसृजै सृष्टिंकरवाणिइति ऐक्षत आलोचितवान् ततः

तच्छ्रुत्यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याःश्रुतयःस्मृतयश्चयतःसर्वाणिभूतानि
भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षयइत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणंत्यात् ध्येयमभिप्रेतंनेत्या
ह अभिज्ञोयःतम् सऐक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च ६

सइमाँल्लोकानसृष्टवानइतिश्रुत्यर्थः जगत्कारणस्यईक्षणश्रवणाज्जडस्यप्रधानस्येक्षणासंभवात् श्रुतिभिश्चेतनमेवजगत्कारणंप्रतिपा
द्यतेनप्रधानं जडमेवद्रव्योपादानंइत्यादिनियमः आरंभादिवादेदृष्टोनतुविवर्तवादेरज्ज्वादौसर्पादिभ्रमेजडरज्ज्वादेरपिसर्पादिचेतनत्वो
पादानत्वादिदर्शनात् नविलक्षणत्वादिसूत्रैर्यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यादिश्रुत्याचजगद्विसदृ
शस्यैवेश्वरस्योपादानत्वसंभवोक्तेश्चेतिभावः विस्तरोत्राकरेद्रष्टव्यः न्यायःश्रुत्यर्थनिर्णायकःसूत्रसमुदायः तत्रेक्षतेर्नाशब्दमिति
शारीरकमीमांसायांआदितःपंचमाधिकरणेसिद्धांतसूत्रं अस्यार्थः नसांख्याभिमतंप्रधानंजगत्कारणमितिप्रतिज्ञा तत्रअशब्द
मितिहेतुगर्भविशेषणं अशब्दत्वात् वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः कुतोवेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वंइतिशंकामाह ईक्षतेरिति सईक्षते
त्यादिश्रुतिषुजगत्कारणस्येक्षणश्रवणादीक्षणंचजडेप्रधानेनसंभवतीतिवेदशब्दाप्रतिपाद्यमतोनकारणमिति न्यायोक्तिः ईक्षणश्रु
तिरपिकथंचित्प्रधानेयोज्येतेत्यादिशंकानिकरनिरासाय नन्वीश्वरस्यकर्तृत्वादिकंवैषम्यादिदोषाप्रसंगार्थंजीवकर्मापेक्षंतान्य जीवश्च

धर्मादिकर्मणां कर्तोपादानश्चेतिकर्मद्वारेश्वरस्यसृष्ट्यादिप्रयोजकत्वेनजगदुभयविधकारणत्वंपर्यवस्यति लोकेजयकर्तृयोधप्रयोजके
जेतृव्यवहारदर्शनात् तथाचजीवोध्येयःस्यादितिशंकते नहिजीवइति समाधत्ते नेत्याहेत्यादि अविद्यावृतज्ञानैश्वर्यस्यजीवस्यध्याने
फलाभावात् नित्यालुप्तज्ञानादिरूपंधीमहीतिभावः ननुसमष्टिजीवस्यहिरण्यगर्भस्यअनावृतज्ञानैश्वर्यश्रुतेःसध्येयोस्त्वितिशंकते नहि
किमिति अग्रेव्यष्टिजीवोपाधिकभौतिकसृष्टेः पूर्वंहिरण्यगर्भःसमुत्पन्नःजातःसन्भूतस्यजीवादिसंघस्यैकःपतिरासीदित्यादिश्रुत्यर्थः
अत्रैश्वर्यस्यान्यतःप्राप्त्यश्रवणात् तन्निदानस्यज्ञानस्यापितथात्वावगतेरनावृतत्वमितिभावः आदिकवयेब्रह्मणइति तत्रनानाविधकल्पो
त्कर्षस्तस्मैवेदंप्रकाशितवान् इतिव्यंजयितुंकविपदं तत्कल्पोत्राणांनिर्दोषत्वायादीति यइति यःपरमेश्वरःपूर्वंमहाकल्पादौब्रह्मा
णंविदधातिउत्पादयति दैनंदिनकल्पादौतुकंसंप्रबोधयति यश्चतस्मैब्रह्मणेवेदान्प्रहिणोतिददातितंहबुद्धिप्रकाशयतीत्यर्थः उभय
तर्हिजीवःस्यान्नेत्याह स्वराट्स्वेनैवराजतेयःतंस्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्मा हिरण्यगर्भःसमवर्ततताग्रेभूतस्यजातःपति
रेकआसीदितिश्रुतेः नेत्याह तेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपिब्रह्मवेदंयःतेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदां
श्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः नतुब्रह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धम् स
त्यम् नत्वहृदामनसैवततेने अनेनबुद्धिवृत्तिप्रवर्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितः वक्ष्यतिहि प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वता
ऽजस्यसतींस्मृतिंहृदिस्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदतामिति ननुब्रह्मास्वप्रभवस्करमभ्यतिबुद्ध
न्यायेनवेदमुपलभतांनेत्याहयद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोऽपिमुह्यंतीति तस्मात्ब्रह्मणोऽपिपराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानःपरमेश्वरएव
जगत्कारणम् २२ २२ २२ । त्रभूतार्थेलट् तंदेवंस्वप्रकाशंआत्माकारबुद्धिप्रकाशतइति प्र
त्यबुद्धि प्रकाशंतत्वमस्यादिवाक्योत्थधीवृत्तिव्याप्तमित्यर्थः यद्वाआत्मज्ञानप्रदंहप्रसिद्धंमुमुक्षुरहंशरणंप्रपद्येनदेकशरणोभवामिवैनि
श्चितमित्यर्थः अनेनपरापरविद्याप्रदत्वं मनसैवेति मनस्येवप्रकाशितवान् सप्तम्यर्थेतृतीयामनसियथावेदस्फूर्तिस्यात्तथामनोवृत्तिं
प्रवर्तयामासेत्यर्थः गायत्र्यर्थस्तत्तृतीयपादार्थः अतएवतृतीयपादस्थस्ययइत्यस्यात्रवाक्येप्रयोगः भगवताब्रह्मणोहृदिप्रथमंप्रका
शितोवेदस्तन्मुखतःप्रादुर्भूतइत्यर्थंस्पष्टयितुंद्वितीयस्कंधस्यश्लोकमाह प्रचोदितेति पुराकल्पादौअजस्यब्रह्मणोहृदिसतींसृष्टिवि
षयांस्मृतिंवितन्वताविस्तारयतायेनभगवताप्रेरितावेदवाणीतस्यास्यतोमुखतः किलप्रादुर्भूतास्त्वानिशिक्षादियुक्तानिलक्षणानिय
स्याःसाऋषीणांज्ञानप्रदानांश्रेष्ठइतितदर्थः न्यायेनेति लोकेवतिप्रसिद्धोर्थइहन्यायपदाभिधः यथापूर्वेद्युराचार्याद्वेदप्रधीत्यस्क

स्वापरेद्युःप्रबुद्धःगुरुनिरपेक्षएववेदंपठतितद्वद्दैनंदिनकल्पेतु महाकल्पादौतुजातिस्मरवद् दृष्टविशेषात्कल्पांतरानुष्ठितकर्मोपासन
बललब्धब्रह्मत्वाधिकारःकल्पांतरस्थवेदंस्मरतीत्यर्थः सूरयोधिकारिणोब्रह्मादयोपि मुह्यंतीति पूर्वोक्तस्मृतिपुराणबलात्‌ब्रह्मणः
कल्पादौवेदादिविषयेमोहोनिश्चीयते तेनस्वतःप्रबुद्धत्वापत्यजातिस्मरत्वकल्पनस्यचबाधइत्यर्थः पूर्वपक्षोक्तहिरण्यगर्भश्रुतौतु
श्रुत्यंतरोक्तपरमेश्वरात्ज्ञानादिप्राप्तिरुपसंहर्तव्येतिभावः उक्तश्लोकार्थंनिगमयति अतएवेत्यादिना अतएवपरमार्थसत्यइति
गायत्र्याप्रारंभेणेति सर्वगायत्रीमंत्राव्यभिचारिधीमहीतिपदसंवलितगायत्र्यर्थेनप्रारंभेणेत्यर्थः वक्ष्यमाणलक्षणवाक्येष्वपिइत्थ
मेवगायत्रीपदार्थोबोध्यः वेदप्रसिद्धचतुर्विंशत्यक्षरत्रिपादच्छंदसाप्रारंभइतित्वर्थोगायत्र्याचसमारंभइत्यादेर्नयुक्तःचतुर्लक्षपुराणग्रं
थेसपादलक्षभारतेचाष्टादशस्मृतिषुचचतुर्वेदैकगोचरतादृशत्रिपदच्छंदोविशेषस्यक्काप्यदर्शनेनएकस्मिन्नेवपुराणेतत्संभवत्वापादान
स्यात्यंतासंभवोक्तित्वात्‌गायत्र्यर्थताचास्यश्लोकस्येत्थंसवितृपदंजगत्प्रसवकारणपरंतदर्थोजन्माद्यस्ययतइतिअनेनोच्यते पालना-

अतएवसत्यः असतः सत्ताप्रदत्वाच्चपरमार्थसत्यःसर्वज्ञत्वेनचनिरस्तकुहकः तंधीमहीतिगायत्र्याप्रारंभेणचगायत्र्याख्य
ब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितम्‌ यथोक्तंमत्स्यपुराणेपुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः वृत्रा-
सुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्‌ प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांसयातिपरमंपदम्‌ अष्टाद
शसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्त्तितम्‌ ७ ७ ७ दिव्‌क्रीडार्थकदेवपदार्थोप्यनेनैव जन्मादिइत्यादि
पदेनपालनादिग्रहणात्‌वरेण्यपदार्थःपरपदेन परत्वोपपादकानिसत्यादिपदानिगर्भपदार्थोधामपदेनधीमहीपदंस्वरूपेणैव तृतीय-
पादार्थःतेनेब्रह्महृदेत्यादिनासमष्टिहिरण्यगर्भबुद्धिप्रेरकत्वोक्तौसर्वव्यष्टिबुद्धिप्रेरकत्वस्यार्थादुक्तिसिद्धेरितिगायत्रीमंत्रेणगायत्रीप
देनवाआख्यायते याब्रह्मविद्यासारूप्यतेप्रतिपाद्यतेयेनेतितद्रूपंप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षयाविद्यास्वरूपमेववाश्रीम
द्भागवतमित्यर्थः अत्रब्रह्मविद्यापदेनसगुणनिर्गुणविद्ययोर्ग्रहणं गायत्रीमंत्रेणहिशक्तिवृत्त्यासगुणब्रह्मणोलक्षणयानिर्गुणस्य
चप्रतिपादनेनतत्समानार्थकस्यास्यतदुभयार्थकत्वात्‌ श्रीभागवतस्यगायत्र्याप्रारंभः तत्प्रभृ तीनि चास्यपुराणस्यलक्षणा-
नीत्यत्रपुराणवाक्यानिप्रमाणयति यथोक्तमित्यादिना गायत्र्यर्थमधिकृत्यारभ्यधर्मस्यधर्मः प्रोज्झितकैतवइत्युक्तलक्षणभाग
वतधर्मादेर्विस्तरोवृत्रासुरवधश्चवर्ण्यते यत्रतदष्टादशसाहस्रंपुराणंभागवतमितिमात्स्यार्थः पुराणांतरेवामनपुराणेहयग्रीवब्रह्मविद्येतिहयग्रीवे
णाश्वशिरोयुक्तेनदधिचिमुनिनाप्र वर्तितानारायणवर्मारव्याब्रह्मविद्यावृत्रवधसाहचर्यादिनाग्राह्याइतिसंदर्भिण्यां ननुलक्षणंअ

त्युक्तैवदानश्रवणादिविधानंयुक्तं भगवताप्रोक्तंभागवतंभगवत इदं प्रतिपादकंभागवतंइतिसमास्वयंयैव भागवतपदार्थज्ञानसंभवादित्याशंका-
यामाह अतएवेति लक्षणोक्तिपूर्वकंदानपठणादिविधानादेवेत्यर्थः अयंभावः लक्षणोक्तिंविनाभागवतंदद्यादित्येवंदानादिवि-
धानेएवंचकारभगवान्व्यासः कृपणवत्सल इतिउक्त्याभगवद्व्यासप्रणीतत्वेनपुराणमात्रस्यभागवतत्वसंभवात् श्रीविष्णुशिव
योर्द्वयोरपिभगवत्त्वेनतत्प्रतिपादकविष्णुशिवपुराणादेरपिभागवतत्वसंभवाच्चनसामंजस्येनपदार्थनिर्णयः तथाचभागव
तंनामान्यत् शिवविष्णुपुराणादिकमेव स्यात् इत्यतिव्याप्तिशंकास्यात् लक्षणोक्तौतुयथोक्तलक्षणलक्षितंश्रीशुकपरिक्षि
त्संवादरूपं द्वादशस्कंधात्मकंश्रीभागवतमिति विशेषनिर्णयेननशंकनीयं शंकितुंयोग्यंनभवति सर्वत्रलक्षणोक्तेरतिव्या-

पुराणांतरेचग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितःहयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा गायत्र्याचसमारंभस्तद्वैभागवतंविदुः ७

प्त्यादिनिरासार्थायाःसत्वात् इत्यपिनशंकनीयंइत्यपि ब्रह्मविद्यारूपत्वोक्त्या कर्मविद्यावन्मुमुक्षुभिरसेव्यमित्यपिनशंकनीयं
इतिबोध्यते आलयमित्यादौमुक्त्यादिसेव्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिसद्भिर्विभावनीयं तथाचगारुडेएतत्प्रशंसा अर्थोयंब्रह्मसू
त्राणांभारतार्थविनिर्णयः गायत्रीभाष्यभूतोसौवेदार्थपरिबृंहितः पुराणानांसामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः ग्रंथोष्टादशसा
हस्रः श्रीमद्भागवताभिधः इत्यत्रब्रह्मसूत्रार्थत्वात् ब्रह्मविद्यारूपत्वंसूचितं वेदेषुसामवत् पुराणेषुश्रेष्ठत्वात् सामरूपत्वंक
ण्ठेयेनविभाषितोयमित्युपसंहारात् साक्षाद्भगवदुक्तत्वं तथाचसाक्षाद्भगवताप्रोक्तंभागवतमितिनिरुक्त्या योगरूढोयंभागव
तशब्दोनकेवलंयौगिकः ७ ७ ७ ७ ७

इतिनविष्णुपुराणादौभागवतत्वं ग्रंथोष्टादशसाहस्रइति इत्यष्टादशसाहस्रगणनाप्रकारः दीर्घवृत्तगद्यानुष्टुप्छंदः समूहेग्रंथेद्वात्रिं
शदक्षरात्मिकानुष्टुप्परिमाणेनगणनायांपंचोनद्विशत्यधिकषोडशसहस्रसंख्या १६१९५ संपद्यते उवाचमंत्राः सप्तत्यधिकद्वाद
शशतसंख्याकाः १२७० अर्धश्लोकाः शतद्वयसंख्या २०० इतिश्रीमद्भागवतेअमुकस्कंधेप्रथमादिरध्यायइतिवाक्यानामपि
श्रीमद्व्यासविरचितत्वेनग्रंथसंख्यांतर्गतत्वेनतत्संख्या ३३५ पंचत्रिंशदुत्तरत्रिशती संकलनया अष्टादशसाहस्रसंख्या १८०००
संपत्तिः यद्वाचंडीसप्तशतीन्यायेनमंत्रविभागेनापिइयंसंख्यासंभाव्यते तथाहि अनुष्टुप्श्लोकगद्यार्यारूपमंत्राः एकादशसहस्रा
णिद्विसप्तत्युत्तरेद्विशतीच ११२७२ दीर्घवृत्तश्लोकानांषट्पंचाशदधिकसप्तविंशतिशतसंख्याकानामर्धकानिमंत्राः द्वादशाधिकसार्ध
पंचसहस्राणि ५५१२ अनुष्टुबर्धकानिएकादशाधिकद्विशती २११ उवाचमंत्राणांसप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्यानांमध्येपंचषष्ठ्यु
त्तरद्विशतानामनुवादरूपाणांपुरोवादशेषतयातावतोविहायावशिष्टाउवाचमंत्राः पंचोत्तरसहस्रं १००५ संकलनयाष्टादशसहस्रा
णि १८००० आपाततएवंव्याख्या तेनतत्तदध्यायेषु तत्तन्मंत्रगणनयासंख्योनाधिक्यसंकलनमूह्यं हेमाद्रिप्रभृति
धर्मशास्त्रग्रंथेषुकालखंडादौकलिंसभाजयंत्यार्याइत्यादिश्रीभागवतवचनोदाहरणेनकलिधर्मादिनिर्णयात् कर्मकांडार्थोप्यत्रोनिक्तं

पद्मपुराणे अंबरीषंप्रतिगौतमोक्तिः अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु पठस्वस्वमुखे
नापियदीच्छसिभवक्षयमिति अतएवेदंभागवतमन्यवदित्यपिनशंकनीयम् ॥ ७

इत्ययरूपत्वेनसकलवेदादिसाररूपत्वं सर्ववेदेतिहासानां सारंसारंसमुद्धृतमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च किंचमुमुक्षूपकारायहेमाद्रि
प्रेरितेनबोपदेवेनकृतेमुक्ताफलग्रंथेपुराणांतरंविहायश्रीभागवतश्लोकानामेवोदाहरणात् श्रीभागवतस्यैवमोक्षैकफलकत्वेनमुमु
क्षुभिरवश्यसेव्यत्वंव्यज्यते तथाचग्रंथांतेतत्पद्यं विद्वद्धनेशशिष्येणभिषक्केशवसूनुना हेमाद्रिर्बोपदेवेनमुक्ताफलमचीकरतद्इ
ति अतएवस्वाम्युदाहृते अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणुइतिवाक्ये यदीच्छसि भवक्षयमित्युक्तं अत्रशुकप्रोक्तमितिविशे
षणेनविष्णुपुराणादीनांयोगवृत्त्याभागवतत्वनिरासः किंचयोगवृत्त्यापुराणांतरस्यापिभागवतत्वेहेमाद्रिमाधवादिभिः मधुसूदन
स्वामिकमलाकरभट्टानंतदेवपर्यंतैर्महानिबंधकारैर्निरूपपदंभागवतपदंउच्चार्यैतस्यैवपुराणस्यवचांसिनोदाह्रियेरन् किंत्व
न्यभागवतव्यावर्तकविशेषणमुपादीयेत् भागवतइत्युक्त्वा अन्यपुराणवाक्यमपिउदाह्रियेत नचैवंक्वाप्युपलभ्यते तस्मात्इदमेव

भागवतं नविष्णुपुराणादियत्तु शारीरकमीमांसायांभागवतमत निरसनं तद्धयग्रीवपंचरात्रेणगणितनंत्रभागवताख्यनंत्रमेतस्यैवेतित
त्रैवस्पष्टं वासनाभाष्यसंबंधोक्तिविद्वत्कामधेनुहनुमद्भाष्यनत्वभावार्थदीपिकापरमहंसप्रियाशुकहार्दमनोहरातोषणीसंदर्भिण्या
द्यर्थदीकाग्रंथा: विल्लस्वाचार्यगौडाचार्यवल्लभाचार्यविजयध्वजाचार्यादिभिः कृताबहुतराविराजंते तथापिश्रीधरस्वामिकृतटीका
याभगवत्प्रियत्वेनसर्वसंमतत्वात् सर्वदेशेप्रसिद्धत्वाच्च तामेवव्याख्यातुमुद्यतामहे एवंनिराकारब्रह्मपरतयाव्याख्यातंपद्यंसाकारश्री
कृष्णपरब्रह्मतयापिव्याख्यायते कृष्णलीलायाअत्रप्राधान्येनप्रतिपादनात् ग्रंथप्रतिपाद्यस्यचग्रंथाद्यपद्येवर्णनावश्यकत्वात् तत्रपरंपू
र्णावतारतयांशावतारेभ्यः उत्कृष्टंश्रीकृष्णंधीमहीत्यन्वयः अस्यस्वरूपलक्षणमाह धाम्नास्वेनेति आत्मीयेनमथुराख्येनधाम्नास्थानेन
तन्निवासिनांसदानिरस्तकुहकंमायाकार्यंसंसारलक्षणंयेनतं लीलामाह जन्माद्यस्येति आद्यस्यजन्मादिविकाररहितस्यापिजन्मअवता
रः यतः यत्रवसुदेवगृहेसमभ्यर्थितसिद्धतस्मात इतरतश्चइतरत्रनंदगृहेपियोन्वयात् अन्वगच्छदिति परेणैवयइतिपदेनअन्वयः
कस्माद्धेतोरन्वगात्तत्राह अर्थेषुकंसवंचनादिप्रयोजनेषु अभिज्ञइति यद्वाबाललीलारासलीलादिलोकोत्तरविलासरूपेष्वर्थेषुअभिज्ञ
स्तादृशार्थसंपादननिपुणइत्यर्थः ततःस्वराट् स्वैर्गोकुलवासिगोपालादिभिरेवराजतइति गोपलीलस्याप्यत्याहतेनैश्वर्यमाह तेनेइतियोब्रह्म
णेब्रह्माणंविस्मापयितुंहृदासंकल्पमात्रेणब्रह्मसत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तिमयंवत्सवत्सपालादिरूपंवैभवंविस्तारितवान् धत्तयत्र
सूरयोबलरामचतुर्मुखादयोमुह्यंतितत्वंज्ञातुंनशक्नुवंतियद्वायल्लौकिकालौकिकतादृशलीलाभिः सूरयोलीलातत्वज्ञाः भक्ताःमुह्यंति
प्रेमातिशयोदये नविवशाभवंतियदिनुनरत्राप्यन्वेषयति यत्र्याभ्योर्लीलाभ्यस्तेजोवारिमृदांयथायथावतविनिमयोभवति तत्र
स्वादिकांत्याचंद्रादेर्निस्तेजस्त्वंतन्निकटवस्तूनांततेजसाचंद्राधिकतेजोवत्वं वेणुवादनादिर्लीलयावारिणः कठिनत्वंमृदःपाषाणादे
र्द्रवत्वंइति यत्रश्रीकृष्णेनिमित्तेसतित्रिसर्गः त्रिषुगोकुलमथुराद्वारवतिपुरेषुसर्गः गोपालराधिकादेरक्रूरोद्धवादेःरुक्मिण्यादेश्च
प्रादुर्भावः अमृषासत्यः तेषांगोलोकवैकुंठादिवासित्वेनतद्विग्रहाणांभगवदवतारतुल्यत्वादिति १ ६७ ६७

इतिश्रीमद्भागवतप्रथमश्लोकस्यश्रीधरीयटीकायाः काशीनाथोपाध्यायकृताव्याख्यासमाप्ता हेंपुस्तकमुंबईतकृ
ष्णाशास्त्रीगुर्जरयांचेग्रंथप्रकाशकछापखान्यांतछापिलें शके१७८४ फाल्गुनशु०१ गुरुवार

॥इतिश्रीवेदस्तुतेः श्रीधरीयटीकायाःसुबोधिनी ॥
॥व्याख्यासमाप्ता॥